

Pomogáts Béla

A transzilvánista ideológia

Értelmezések

Az erdélyi gondolat az érdekegyesítés gyümölcse volt, s valóban az irodalmi csatározások „nyugvópontja” lett. A nemzetiségi irodalom kifejlesztésének közös vágya és együttesen vállalt felelősége tette lehetővé a különböző társadalmi csoportok, eszmei és művészeti irányzatok békés együttműködését; a transzilvánista eszmények ennek az együttműködésnek adtak „ideológiát”. De mint minden „koalíciós” elgondolás, a transzilvánizmus is ellentmondásokat rejtett magába, nehezen megfoghatónak bizonyult. A Helikon írói őszinte hittel beszéltek róla, meghatározniuk viszont sohasem sikerült. Költői lelkesültséggel közeledtek hozzá, nem tudományos, fogalmi pontossággal. „A transzilvánizmus — hangoztatta Ligeti Ernő — egy nép életérzése. Ez az életérzés azután formákat, viszonylatokat, egyensúlyt keresett.”¹ „Az erdélyi gondolat bizonyítéka — hirdette Kuncz Aladár — maga Erdély, mint ennek megtestesülése. És bizonyítékai Erdély népei, amelyek egymás mellett meg tudnak élni anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikhoz való ragaszkodásukat feladták volna. Ezt a tényt bizonyítani nem kell, s viszont ez a tény, a létező erdélyi atmoszféra már önmagában véve is elegendő arra, hogy abból kiemeljük, programba tömörítsük azt, ami nekünk ma és az elképzelésünkben élő jövőnkben kell.”² E nyilatkozatok egyszerűen történelmi adottságnak tekintették az erdélyi gondolatot, s nem törekedtek különösebben meghatározására vagy bizonyítására. A transzilvánista eszme, mint „ideológia”, végül nem kapott pontos fogalmi meghatározást. A romániai magyar irodalom történetírói is inkább magatartáseszménynek és munkaprogramnak tekintették, mint tételes „elméletnek” és eszmetörténeti módon meghatározható „ideológiának”.³

Valóban, vajon ideológiának tekinthető-e a transzilvánizmus? Ha lehántjuk a ráarakódott irodalmi, költői burkolatot, erre a kérdésre igennel válaszolhatunk. Az ideológiát eszmék és nézetek többé-kevésbé rendszerezett olyan összességének tekintjük, amely az embereknek és társadalmi rétegeknek a világhoz és egymáshoz való viszonyát fejezi ki. Az ideológia társadalmi érdekeket tükröz, létrejöttével azonban viszonylagos önállóságra tesz szert, s mint viszonylag önálló eszmei rendszer működik.⁴ Ebben az értelemben a transzilvánizmus gondolatkörének egyértelműen ideológiai szerepe van. Mint ideológiának, megvan a maga kialakult

társadalmi bázisa, elméleti rendszere és története. A transzilván gondolat fogalmi meghatározása és részletesebb kifejtése hiányzott ugyan, maga az eszmerendszer mégis mint ideológia fejtette ki hatását. A nemzetiségi társadalom különleges viszonyai között különben sem alakulhattak ki határozottan megfogalmazott és strukturált ideológiák, különösen a nemzetiségi társadalom és a nemzetiségi tudat szerveződésének kezdetén.⁵ A transzilvánista ideológia sem alkothatott teljes rendszert, nem kaphatott pontos meghatározást, jellege, szerkezete és története azonban megismerhető képviselőinek nyilatkozataiból és irodalmi munkáiból.

Már Gaál Gábor utalt arra, hogy az erdélyi gondolatban a romániai magyar polgárság és értelmiség különböző rétegei találkoztak.⁶ Valójában a középrétegek: az elszegényedett, volt közhivatalnokok, a szabad pályákon dolgozó értelmiség és a kispolgárság ideológiája volt, amely azután mint viszonylag önállósult ideológia széles népi rétegek tudatában is helyet kapott. A transzilvánista gondolat az első világháború előtt és alatt vetődött fel először, a születő erdélyi magyar folyóiratok: a Kalotaszeg, az Erdélyi Szemle és az Új Erdély fórumán.⁷ Az 1918-as történelmi fordulat után keletkezett irodalmi és nemzetiségtudományi folyóiratok: a Napkelet, a Zord Idő és a Magyar Kisebbség már egyértelműen az erdélyiség csillaga alatt képzelték el a nemzetiségi irodalom és művelődés sorsát.⁸ Első nagyhatású megfogalmazására Kós Károly *Kiáltó szó* című röpiratában került sor: „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön örökké.”⁹ E folyóiratirodalom és maga a *Kiáltó szó* az erdélyi magyar középrétegek gondolkodását fejezte ki, a marosvécsi írók gyülekezete, az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh is a középrétegek képviselője volt. A Helikon tagjainak túlnyomó többsége szabad értelmiségi pályákon működött mint lapszerkesztő, újságíró, lelkész, építészmérnök, ügyvéd, orvos és tanár.¹⁰ Az erdélyi magyar középrétegek mindennapi életük és munkájuk során ismerték meg a kisebbségi helyzet és a román—magyar együttélés követelményeit. Tapasztalatuk és nemzetiségi elkötelezettségük révén alakították ki igen hamar a maguk nemzetiségi tudatát és mentalitását. Ennek a nemzetiségi tudatnak és mentalitásnak ideológiai formája volt az erdélyi gondolat.

Az erdélyi gondolatban a romániai magyar középrétegek „mi-tudata” öltött alakot. A nemzetiségi lét és a romániai társadalom feltételei között az erdélyi ideológia egyszersmind befolyást gyakorolt az egész erdélyi magyarságra, benne a széles népi rétegekre. Ezeknek a népi rétegeknek a „mi-tudat”-át is részben a transzilvánista ideológia fogalmazta meg. A nemzetiségi középrétegek és tömegek „mi-tudat”-a, mint Gáll Ernő kifejtette, a valóság talaján, reális feltételek között jött létre. Kibontakozását a közös nyelv, szokásrendszer és hagyomány, a közös művelődés tette lehetővé.¹¹ A két világháború közötti korszakban, a

nemzetiségi irodalom, sajtó és iskolák munkája révén, az erdélyi ideológia legtöbb tétele szervesen beépült a romániai magyarság közösségi tudatába. A transzilván tudat a nemzetiségi önismeret és történelmi hagyomány szerves része lett.

A transzilván ideológia történelmi alapokra épült, ezek az alapok azonban nem voltak olyan szervesek és egységesek, mint amilyenek az „erdélyi gondolat” hívei látták. Láng Gusztáv mutatott rá arra, hogy az az egységes és örök „erdélyi szellem”, amelyet a transzilvánista ideológia hirdetett, valójában sohasem létezett. A transzilvánizmus történelmi mozgató erőnek tekintett olyan eszmei tényezőket, amelyek maguk is a történelmi fejlődés termékei voltak. Mítizálta az erdélyi történelmet, és ezzel maga teremtette utópiákat igazolt. A nemzetiségi tudat kialakulása idején azonban ezek a mítoszok és utópiák is tölthettek be progresszív szerepet. A transzilvánista utópia a nemzetiségi felelősségtudatot, a demokratizmust és az együttélő erdélyi népek kölcsönös megértését szorgalmazta. Szemben állott azokkal a nacionalista és irredenta csoportokkal, amelyek nem voltak képesek megérteni a bekövetkezett történelmi eseményeket és levonni belőlük a megfelelő következtetéseket. „A transzilván utópia — állapította meg Láng Gusztáv — olyan nemes eszményeket tartalmaz, amelyeket a társadalmi fejlődés objektív menete, a társadalmi harcok tapasztalata is az együtt élő erdélyi népek elé tűzött.”¹² A transzilvánista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította és a reális nemzetiségi elhelyezkedést segítette. Mítikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is. Valójában történelmi sorsának alakulásán múlt, hogy mikor melyik természete: a nemzetiségi realizmus vagy a nemzetiségi romantika kapott nagyobb szerepet. A harmincas évek során a romantikus és mitologikus erdélyiség képzete erősödött fel, talán éppen a kisebbségi törekvések sorozatos kudarca nyomán. A romantikus ábrándok ekkor részben elfedték a kisebbségi élet igazi tennivalóit, s a nemzetiségi elzárkózás veszedelmét idézték elő. A húszas években viszont még a nemzetiségi realizmus tudatának volt erőteljesebb szerepe, a transzilvánista ideológia ebben az időben a romániai magyarság önmagára találását készítette elő. Ebben a korszakban az erdélyi gondolat a nemzetiségi öntudat és a nemzetiségi művelődés szervező erejét képpezte, a transzilvánista ideológia progresszív tendenciája érvényesült. „Leghangadóbb megfogalmazásaiban — állapította meg Szemlér Ferenc — értették rajta a Romániában együttélő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”¹³ A transzilván ideológiának mindez nem lebecsülendő eszmetörténeti érdeme volt.

A történeti Erdély és a liberális hagyomány

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel hajlott a múlt fölé, az erdélyi történetírás jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és az erdélyi szász nemzeti tudatot. Az „erdélyi iskola” írói: Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai vetették meg a román nemzeti ideológia alapjait, August Ludwig Schlözer, Ștefan Ludwig Roth és Friedrich Teutsch pedig az erdélyi szászok közösségi tudatát alakították ki. Az erdélyi magyarság történeti tudatát is hosszú évszázadok história- és memoárirodalma szabta meg: Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, Kovácsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Szamosközy István, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egymást követő krónikái, történeti és önéletrajzai. Könyveikben nemritkán kapott hangot az erdélyi fejlődés sajátos jellegének és az erdélyi magyar politika öncélúságának tudata. Ezekben a régi könyvekben és feljegyzésekben találták meg a transzilvánizmus ideológusai azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehet építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot.

A tizenkilencedik század közepétől alakult ki az Erdéllyel foglalkozó történettudomány. Aranyosrákosi Székely Sándor, akinek *A székelyek Erdélyben* című hősköteményével a romantikus nemzeti eposz megszületése körül is szerepe volt, 1845-ben adta ki Kolozsvárott *Erdélyország története biteles kútfőkből* című munkáját. Kővári László *Erdély történelme* című hatkötetes műve 1859-ben jelent meg Pesten. Szilágyi Sándor *Erdélyország története tekintettel művelődésére* című kétkötetes műve 1865-ben került közönség elé. Hatalmas munka folyt a forráskiadás terén. Mikó Imre (és Szabó Károly) 1855–1862-ben jelentette meg Kolozsvárott az *Erdélyi történelmi adatok* négy kötetét. Szabó Károly és Szádeczky Lajos ugyancsak Kolozsvárott adta ki 1872–1895-ben a négykötetes *Székely oklevéltárát*. Szilágyi Sándor 1875–1898-ban Budapesten adta közre huszonegy kötetben az *Erdélyi országgyűlési emlékeket*. Az erdélyi történelem kutatásával foglalkozott az 1874-ben megindult *Erdélyi Múzeum* című folyóirat, az Erdélyi Múzeum Egyesület történeti szakosztályának közlönye. Az Egyesület érem- és régiségtára 1900-tól kezdve adta ki *Dolgozatok* című sorozatát. 1874 és 1876 között jelent meg Kolozsvárott K. Papp Miklós szerkesztésében a *Történeti Lapok*, amely elsősorban erdélyi forrásanyag felkutatásával és kiadásával foglalkozott. 1911–1913-ban adták közre a gyulafehérvári *Batthyaneum*, 1903–1914-ben a kolozsvári *Geneológiai Füzetek* című közleménysorozatot. Az *Erdélyi Gazdaságtörténeti Szemle* és a *Bányászati Lapok* a gazdaságtörténeti kutatásban értek el eredményeket.¹⁴ Komoly szerepet vállalt az 1879-ben alapított sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és sikeres munkát végeztek a megyei régészeti és történelmi társulatok. Egész tudósnemzedék lépett fel; Roska Márton, Buday Ár-

pád, Ferenczi Sándor, Jancsó Benedek, Karácsonyi János, Erdélyi László és Veress Endre szerzett érdemeket az erdélyi régészeti és történelmi kutatások terén.

A kutatómunka 1918 után nélkülözni kényszerült az intézményes kereteket, viszont rendkívüli módon felélénkült a történelmi érdeklődés. A kisebbségi művelődés és az erdélyi népek közeledésének ügye azt követelte, hogy a romániai magyar szellemi élet megismerje és gondozásba vegye a múlt örökségét, az együttélés hagyományait. A nemzetiségi tudat a húszas években elsősorban mint történelmi tudat jelent meg, és ez a történelmi tudat a transzilvánista ideológia meghatározó tényezője volt. A történelmi hagyományok alapvető szerepet töltek be a kisebbségi jogok tudatosításában és képviselésében. Asztalos Miklós, aki a Magyar Kisebbség rendszeres tanulmányírójaként végezte a transzilvánista eszmék történelmi megalapozását, a történetírástól várta a kisebbségi jogvédelem hathatósabb szolgálatát. „Az erdélyi magyarságnak és szászságnak az erkölcsi erőt a román állam életében való hasznos elhelyezkedésre igenis a két faj erdélyi múltja szolgáltatja. A romániai magyar kisebbség sorsa a történelmi útmutatás betartásától függ. (...) Tudatosá kell tennie legelső sorban önmagának a kisebbségi magyarságnak minden rétege előtt, hogy mik azok a jogok és köteleességek, amelyek történelmi fejlődés alapján a kisebbségi magyarságot a román állam keretén belül faji, állami és általános emberi szempontból hivatásszerűen megilletik.”¹⁵ Asztalos a nemzetiségi helyzetben élő magyar tömegek biztos történelmi tudatának kialakítását javasolta. Ezt a tudatot azonban nem a hivatalos magyarországi irredenta szellemben képzelte el. Nem „történelmi jogokról” beszélt, ellenkezőleg, a magyar és román nép közeledését várta az erdélyi együttélés hagyományainak feltárásától. „...oly történetíráásra van szükség — állapította meg —, amely az évszázadok folyamán helyenként kialakult keverékfajú társadalmak belső életének ezernyi tényező által meghatározott és meg nem változtatható életfolyamat tárja fel, nem pedig történelmi jogokkal foglalkozik. *A kisebbségi történetírás csak megértést és nem választófalakat építhet!* A kisebbség szempontjából az állammal szemben csak a jogos védekezést, de sohasem a támadást szolgálhatja. A történelmi jogokat megcsúfolta az élet gyakorlata. Ha a história valóban magister vitae, az élet mestere, nem szakadhat el a való élettől...”¹⁶

A biztos történelmi tudat kialakítása a nemzetiségi művelődés elsőrendű feladata volt, ezért a kutatómunka mellett az ismeretterjesztő tevékenység kapott kiemelkedő szerepet. Az irodalmi élet intézményei, a napilapok és folyóiratok: az Ellenzék, a Magyar Kisebbség, a Pásztortűz, az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Irodalmi Szemle rendszeresen közöltek történelmi tanulmányokat és forrásszövegeket. Az Ellenzék a középkori Erdély kulturális életével és a román fejedelemségek magyar kapcsolataival foglalkozott,¹⁷ Gyalui Farkas hosszabb cikksorozatban mutatta be a „régii Kolozsvár” szellemi életét.¹⁸ Az Erdélyi Helikon 1929 decemberében, Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulóján tartalmas emlékszámot jelentetett meg, amely Bánffy Miklós, Makkai Sándor és Reményik Sándor mellett Móricz Zsigmondot és Szekfű Gy-

lát is felvonultatta. *A régi Erdély* címmel pedig a fejedelmi és a császári korszakok történelmi alakjairól és intézményeiről közölt tanulmányorozatot.¹⁹ Gyárfás Elemér megírta Bethlen Miklós élettörténetét, Tavaszgy Sándor Apáczai Csere Jánosról írt monográfiát, Makkai Sándor pedig Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta fel.²⁰ Jancsó Benedek *Erdély története* című összefoglalása 1923-ban jelent meg Kolozsvárott, azzal az előszóban körvonalazott szándékkal, hogy a romániai magyarság történelmi tudatának vessen alapot.²¹ Jancsó könyve hagyományos szellemben dolgozta fel Erdély (pontosabban az erdélyi magyarság) történetét, célja szerint az erdélyi és a magyar történelem szerves egységét akarta kidomborítani. Ez a felfogás valójában nem felelt meg a transzilvánizmusnak, amely érdeklődését messzemenően kiterjesztette az erdélyi népek együttélésének történetére is. A transzilván koncepciót képviselte az a vita, különösen Szentimrei Jenő felszólalása, amely 1925-ben a Magyar Kisebbség hasábjain folyt a Bánffy Ferenc által meghirdetett történelmi pályázatról. Szentimrei ebben a vitában sürgette, hogy a megírandó összefoglalás ne csak a magyarság, hanem mindegyik erdélyi nemzet története legyen.²²

A transzilvánista történelmi felfogást Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott népszerű munkája: az *Erdély (Kultúrtörténelmi vázlat)* fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „...a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élményei is reányomták a maguk konszolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.”²³ A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérte végig a fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. Különösen az építészet történetében volt otthonos, hiszen már korábban foglalkozott Erdély építészetének emlékeivel.²⁴ Művészettörténelmi munkássága nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász építészet vagy népművészet feldolgozására is kiterjedt. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét. A transzilván történelmi tudat szolgálatába állott Kós másik könyve, választott otthonáról írott kultúrtörténelmi vázlata és személyes vallomása: a Kolozsvárott 1932-ben megjelent *Kalotaszeg* is.

A népszerűsítő és eszmeteremtő történetírás mellett a szaktudományos munkának látszólag kevesebb tere jutott. Pedig a romániai magyar történettudomány is eredményes anyagfeltáró, forráskritikai és összefoglaló munkát végzett,

ha intézményes lehetőségei nem is voltak nagyok. Sorra jelentek meg a forráskiadványok az erdélyi magyarság, sőt a románok történetének köréből. A tudományos életnek olyan történészek szabtak irányt, mint Bíró Vencel, Boros György, Buday Árpád, Erdélyi László, Gál Kelemen, Karácsonyi János, Kelemen Lajos, Krenner Miklós, Rass Károly, Révész Imre, Szentmártoni Kálmán, Temesváry János és Veress Endre. Általában az Erdélyi Múzeum Egyletben, valamint az egyházi jellegű intézményekben és folyóiratokban találtak fórumot. A tudományos kutatómunka során Gergely Sámuel Teleki Mihály kancellár levelezését rendezte sajtó alá, Veress Endre 1921-ben fejezte be Budapesten kiadott terjedelmes gyűjteményének, a *Fontes rerum Transylvanicarum*nak munkálatait, Kelemen Lajos, az erdélyi magyar művelődéstörténet kiváló tudósa közreadta Hermányi Dienes József és Naláczi István emlékiratait. Bíró Vencel a fejedelmi korszak diplomáciáját dolgozta fel *Erdély követei a portán* (Kolozsvár, 1921) című munkájában, Rass Károly a középkori iskoláztatás helyzetét vázolta *Erdélyi iskoláztatás és tudományosság a középkorban* (Kolozsvár, 1921) címmel, Karácsonyi János a nemzeti történelem rendkívül alapos feldolgozását kezdte meg *A magyar nemzet őstörténete 896-ig* (Nagyvárad, 1924) és *A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig* (Nagyvárad, 1925) című könyveiben. A kiterjedt egyháztörténeti munka során Temesváry János Erdély középkori katolikus püspökeivel, Balázs András az Erdélyi Katolikus Státusszal, Erdélyi László az erdélyi katolikus intézményekkel, Révész Imre a magyar protestantizmus történetével foglalkozott.²⁵ A György Lajos szerkesztésében megjelent *Erdélyi Tudományos Füzetek* című sorozatban is alapvető kutatási eredmények láttak napvilágot.²⁶ Veress Endre és Bitay Árpád a román történeti forráskiadásban, a magyar—román művelődési kapcsolatok felderítésében, illetve a román művelődés múltjának magyar nyelvű megismertetésében végzett sikeres munkát.²⁷

A „történelmi Erdély” hagyományainak gondozásában és az erdélyi tudat kialakításában azonban a szépirodalom vállalta a legnagyobb feladatot. A transzilvánista irodalom jellegzetes műfaja volt a történelmi regény és elbeszélés; a Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a középkor, az önálló fejedelemség és a reformkorszak gazdag világa volt népszerű. A történeti tárgyú szépirodalom születésében Kuncz Aladárnak volt kiemelkedő szerepe, aki 1923-ban vette át a kolozsvári Ellenzék irodalmi rovatának szerkesztését és hamarosan meghirdette a népszerű napilap első történelmi regény- és novella-pályázatát. Az 1923-as pályázat nyertese Nyirő József, *A Rapsonné rózsája* című elbeszélés szerzője lett, a további díjakon Gyallay Domokos, Indig Ottó, Csűrös Emília és Sebesi Samu osztozott. A pályázat sikerén felbuzdulva hirdette meg az Ellenzék szerkesztősége 1925-ben a második történeti pályázatot, amely Berde Mária *A télutó* és Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című elbeszéléseinek sikerét hozta.²⁸ Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés ettől kezdve a transzilvánista irodalom vezető műfaja lett. Tabéry Géza *Szarvasbika* (1925), *Vértorony* (1929), *A Frimont-palota* (1941), Kós Károly *Varju nemzetség* (1925), *A Gálok* (1930), Bánffy

Miklós Fortélyos *Deák Boldizsár memoriáléja* (1931), Makkai Sándor *Ördögsekér* (1925), *A táltoskirály* (1934), *Sárga vihar* (1934), *Magyarok csillaga* (1937) Nyíró József *A sibói bölény* (1929), *Mádéfalvi veszedelem* (1939), Gyallay Domokos *Ósi rögön* (1921), *Vaskenyéren* (1926), Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* (1927), Szentimrei Jenő *Ferenc tekintetes úr* (1938) és Szántó György *Bábel tornya* (1926), *A bölcső* (1929) című regénye sorra idézte fel Erdély történelmének nagy fordulatait és hőseit: Budai Nagy Antalt, Dózsa Györgyöt, Bethlen Gábort, Kőrösi Csoma Sándort, Bolyai Jánost és Wesselényi Miklóst. A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit. A múltat idéző, mint arra Gaál rámutatott, egyszersmind háttérbe szorította a nemzetiségi valóság ábrázolását.²⁹

A helikonisták történelmi regényei valóban gyakran mitizálták az erdélyi múltat, s hozzájárultak a transzilvánista ideológia romantikus mozzanatainak erősítéséhez. Volt azonban a történelmi szépirodalomnak egy realista vonulata is, amely az erdélyi történelem népi törekvéseit és osztályharcos küzdelmeit ábrázolta, az erdélyi népek együttműködésének hagyományaira figyelmeztetett. Kós Károly „családi krónikája”: *A Gálok* a szülőföld iránt érzett hűséget és az erdélyi szabadságharcos tradíciót szólaltatta meg. Sipos Domokos pályadíjnyertes elbeszélése, a *Vajúzó idők küszöbén* Budai Nagy Antal parasztforradalmát idézte fel. A múlt életre keltésének egyértelműen közéleti, sőt forradalmi mondandója volt; a fiatalon meghalt tehetséges író a népi követelések időszerűségére utalt. „...nem veszed észre — fordult levélben barátjához, Tompa Lászlóhoz —, hogy ez a kor milyen véres élettel függ össze a mával? (A szociális problémák még ma sem teljesednek itt be...)”³⁰ Az 1437-es bábolnai parasztlázadás eseményeit keltette életre Kós Károly is *Budai Nagy Antal históriája* című nagyobb elbeszélésében, amely Kalotaszegről írott könyvében jelent meg. Kós Károly históriájának két hőse van: Budai Nagy Antal, a cseh husziták küzdelmén föllelkesült magyar parasztszázados és Kardos Jákob, a havasi románok első embere. Kettejük összefogása a magyar és román jobbágyság történelmi sorsközösségének és harci szövetségének hagyományára figyelmeztetett. A bábolnai felkelés ábrázolásának Kósnál is időszerű értelme volt. A húszas évek végének gazdasági válsága Kalotaszegen agrármegmozdulásokra vezetett; s a történelmi elbeszélés e megmozdulásoktól kapta közvetlen háttérét. Az 1514-es parasztháború erdélyi eseményeivel foglalkozott Tabéry Géza regénye, a *Vértorony*. Tabéry a romantika hagyományai nyomán erős színekkel ábrázolta a jobbágyság szenvedéseit és harcait, emlékezetes hősokeket festett, hatásos módon érzékeltette a kor feszültségeit. A magyar középkor legnagyobb tragédiáját látta Dózsa György seregének vereségében; meggyőződése szerint a „százezer paraszti gyökérszál” kiirtása okozta a végzetes mohácsi vereséget, a középkori magyar állam elbukását. A parasztszázados alakját mutatta be Kacsó Sándor elbeszélése, a *Dózsa útja* is. Kacsó pályakezdését részben ugyancsak a történelmi múlt vonzása határozta meg, *Akik a sötétben is látni*

akarnak című novellájában az 1437-es felkelés magyar és román harcosainak testvériségéről tett tanúságot, a *Lassan megvirrad*ban pedig Apáczai Csere János tragikus alakját idézte fel. A születő romániai magyar irodalom történelmi érdeklődésében teret kaptak a progresszív törekvések is, és a konzervatív szellemű magyarországi kritika nem késlekedett támadásával nyugtázni ezeket a törekvéseket.³¹

A történeti hagyományok gondozása a sajátos erdélyi tudat kialakításának szolgálatában állt. Ennek a szolgálatnak a jegyében hivatkoztak a nemzetiségi történetírás és irodalom képviselői a különleges erdélyi hagyomány hőseire, Budai Nagy Antalra, Dózsa Györgyre, Bethlen Gáborra, Apáczai Csere Jánosra és másokra. Szentimrei Jenő az erdélyi magyar irodalom gyökereinek megismerését sürgette, a Heltai Gáspártól Petelei Istvánig ívelő tradícióhoz kívánta kötni a születő irodalmi köztudatot. „Be kellett bizonyítanunk — írta — magunk és népünk számára, hogy vannak itt fundamentumai egy külön erdélyi életnek, mert ha ezek sem volnának, erdélyi irodalomról sem beszélhetnénk ma komolyan. Várat kellett építenünk, ami fundamentum nélkül csak légvár lehetett volna, erre pedig komoly időkben kár a tégláért, a habarcsért és a jobb ügyre érdemes munkáért.”³² A különvaló erdélyi élet megismerésének igénye állította előtérbe azokat a régi államférfiakat és történetírókat: Bethlen Miklóst és Cserei Mihályt, akik az autonóm erdélyi fejlődés elvét tartották szem előtt. A transzilvánisták az autonómia hagyományát helyezték az erdélyi magyarság történelemszemléletének központjába. Kísérletek történtek arra, hogy az erdélyi történelem alapvetése az autonóm fejlődés elvét igazolja és tegye szemléletessé.³³

A transzilvánizmus képviselői a régi Erdély szabadelvű hagyományait idézték fel, azt a „liberális” örökséget, amelyet a különféle nemzetek, kultúrák és vallások autonóm fejlődése jelentett számukra. Erdély története persze nem volt híjával a belső háborúságoknak, a társadalmi, vallási és nemzetiségi küzdelmeknek. A különféle erdélyi erők időnként pusztító erővel törtek a fáradságos munkával létrehozott közös civilizációra, Erdély történetének is voltak „sötét korszakai”. Ám mellettük, éppen az egymástól eltérő fejlődési tendenciák és intézmények következtében kialakultak a méltányosság, a türelem, a pluralizmus hagyományai is. Viszonylag zárt geográfiai környezetben fejlődött egymás mellett a római katolikus, evangélikus, református, unitárius, görög katolikus és ortodox vallás, a magyar, német és román nemzetiség, valamint kultúra. Az egymás mellett élés és az egymás iránt gyakorolt tolerancia a történelmi Erdély demokratikus örökségének része volt.³⁴ Az 1557-es Tordai Országgyűlés számos európai országot messze megelőzve mondta ki azt az elvet, hogy bárki kényszerítés nélkül követheti akár a régi, akár az új hitet. Az 1564-es országgyűlés megerősítette ezt a határozatot, az 1568-as pedig már azt is megengedte, hogy mindenki szabadon terjeszthesse hitbeli meggyőződését. A lelkiismereti szabadság eszméje és a vallási tolerancia ezzel bekerült az erdélyi alkotmányosság alapelvei közé. Kemény Zsigmond kiváló tanulmánya: az 1851-ben kiadott *Erdély közléte* a „baloldali”

hagyományok követésében látta az erdélyi politika vezető erejét: „Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. Amit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt (...) Az ő alkotmánya — ha szigorúan csak az akkori forrásokat, tudniillik az *Approbatát* és *Compilatát* tekintjük — inkább demokratio-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.”³⁵ Erdély múlt századi történetírója: Kőváry László is a liberális eszmék általános hatásában jelölte meg az erdélyi társadalomnak a magyarországitól eltérő jellegét. E liberális hagyományokat képviselte a transzilván ideológia történelemszemlélete.

Nemzetiségi megbékélés: irodalmi kapcsolatok

A történelmi Erdély tapasztalatai és hagyományai nemzetiségi türelmet tanácsoltak, az együttélő népek testvériségének és művelődési kapcsolatainak eszméje a transzilván ideológia alapelvei közé tartozott. Kós Károly *Erdélye* meggyőző erővel mutatta be az együttélés kulturális hagyományait. „Erdélyt — alapította meg Szentimrei Jenő — nem lehet, nem szabad másként felfogni, mint népek és fajok keveredő medencéjének, (...) kicsiben egy egész nemzetközi társadalomnak.”³⁶ Asztalos Miklós is nyomatékosan utalt arra, hogy a kisebbségi történetírónak „keverékfajú társadalommal” kell számot vetnie, és e társadalmat történelmileg kialakult organizmus gyanánt célszerű vizsgálnia.³⁷ Román részről a helikonisták munkásságát felmérő Ion Chinezú szöveg elismeréssel a nemzetiségi összefogás transzilvánista eszméjéről, noha az erdélyi gondolatot nem egészen fogadta el.³⁸ Az együttélés hagyománya parancsoló szükségszerűségként írta elő az együttélő népek: románok, magyarok és németek megbékélését és összefogását. Ennek az összefogásnak az útjába komoly akadályok állottak: az erdélyi románok 1918 előtti és a magyarok 1918 utáni nemzetiségi sérelmei, a hivatalos politika rangjára emelt magyar és román nacionalizmus. Még progresszív körök sem bíztak különösebben abban, hogy a nemzetiségi megbékélés könnyűszerrel elérhető.³⁹ Ezért különösen nagy szerep és felelősség hárult az erdélyi megértés szolgálatában a művelődési, közelebbről irodalmi kapcsolatok gondozóira. Elsősorban nekik volt lehetőségük arra, hogy szembeforduljanak a nemzeti előítéletekkel és a nemzetiségi megbékélés érdekében fejtsék ki tevékenységüket.

A romániai magyar irodalom nemes felelősségtudattal vállalta e nehéz küldetés köznapi feladatait. És összefogva a román, valamint szász haladó értelmiséggel szép eredményeket mutatott fel az irodalmi együttműködés terén a két világháború között. Ennek az együttműködésnek közvetlen hagyományai voltak az erdélyi magyarság kulturális életében. Magyar részről Benedek Elek szolgálta eredményesen a közeledés ügyét; több munkájában is megértő szeretettel emlékezve meg az erdélyi románok törekvéseiről. Önéletrajza: az *Édes anyaföldem* (1920) tanúsította, hogy milyen őszinte jóakarattal munkálkodott a magyar—román kapcsolatok gondozásán. *Nyílt levél egy román ifjúhoz* című írásában a nemzeti-

ségi megbékélés nemes eszméje mellett tett hitet.⁴⁰ A két szomszédos nemzet közeledését szolgálta Veress Endre történetíró munkássága, amely nagy elismerést váltott ki a román tudományos életben.⁴¹ A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság is rendszeres szervező munkával ápolta a művelődési kapcsolatokat.⁴²

A magyar—román együttműködés szolgálata hatotta át Bitay Árpád kiterjedt munkásságát. A kolozsvári katolikus leánygimnázium, majd a gyulafehérvári katolikus teológiai akadémia román nyelv- és irodalomtanáraként foglalkozott a két nép kulturális és történelmi kapcsolataival. 1922-ben jelentette meg úttörő munkáját, *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintését*, amely nemcsak beható tárgyismeretről tett tanúságot, hanem a román—magyar irodalmi kölcsönhatások kutatásában is ösztönző eredményeket hozott. 1925-től 1937-ben bekövetkezett haláláig rendszeresen előadásokat tartott Nicolae Iorga Vălenii de Munte-ben működő szabadegyetemén, amely a fiatal román és nemzetiségi értelmiség állandó találkozóhelye volt. Román irodalmi lapok: az *Adevărul Literar și Artistic*, a *Neamul Românesc Literar*, az *Universul Literar* fórumán ismertette a klasszikus és az erdélyi magyar irodalom nagy egyéniségeit. A két nép művelődésének kapcsolatait kutatva Széchenyi István munkásságának román visszhangjával, a XVI-XVII. századi erdélyi magyar történelmi források román vonatkozásaival, Eminescu és az erdélyi katolicizmus viszonyával foglalkozott. A román tudományos élet kivételes megbecsüléssel adózott munkásságának, különösen Iorga érzett őszinte barátságát a magyar tudósok iránt.⁴³ Bitay Árpád mellett mások is rendszeres kutatómunkával derítették fel a román—magyar művelődési kapcsolatok történetét. Kristóf György, a kolozsvári tudományegyetem pozitívista szellemben dolgozó professzora 1925-ben Jókai Mórról adott ki román nyelvű monográfiát, 1929-ben a romániai magyar irodalom első évtizedének eredményeit összegezte *Zece ani de literatură maghiară în România*, 1934-ben pedig a magyar nyelv és irodalom történetét dolgozta fel *Istoria limbii și literaturii maghiare* című románul megjelent könyveiben. György Lajos, a Pásztortűz szerkesztője, aki ugyancsak a pozitívista irodalomtörténetírás híve volt, *Magyar elemek a román irodalomban* (1924) című könyvében gyűjtött össze jelentékeny adatokat. Az irodalmi és nyelvi kölcsönhatások körében folytatott kutatómunkát Kántor Lajos, Veégh Sándor, Józsa János, Orbán László, Blédy Géza és Rajka László is.⁴⁴

A román tudományos élet körében Nicolae Iorga, a népszerű történettudós és államférfi figyelt fel a két együttélő nép történelmi kapcsolataira, Iorga több alkalommal is kiállt a nemzetiségi jogok és a román—magyar megbékélés mellett. Szabadegyetemén, Vălenii de Munte-ben teret adott a magyar kultúra megismertetésének. 1922-ben *Români și slavi*, *Români și unguri* című előadásában a délkelet-európai népek megértésének fontosságát hangoztatta.⁴⁵ 1924-ben, midőn az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Irodalmi Társaság elküldte képviselőit a Román Kultúrliga suceavai kongresszusára, a magyar kisebbség jogainak tiszteletben tartása mellett nyilatkozott.⁴⁶ 1925-ben pedig, midőn a

nagyváradai Magyar Színház Bitay Árpád fordításában bemutatta *Apáról fiúra* című darabját, az „irodalmi testvériesülésről” beszélt, „örülök — jelentette ki —, hogy így segíthetek a két nép között bizonyos megértést teremteni. Ha ez a két nép régebben megérthette volna egymást, megváltoztathatta volna a világ ezen részének sorsát. Népeink annyira egybetartoznak, hogy lelkeinknek is egymásra kell találniuk.”⁴⁷

A román szellemi élet más képviselői is sürgették a román és magyar művelődés közeledését. Emil Isac, korábban a Nyugat, a Huszadik Század és az Esztendő munkatársa őszinte hittel és jóakarattal kezdeményezte már a húszas évek elején a román—magyar kulturális összefogást. Az *Idea Europeană* című bukaresti folyóiratban a nemzetiségi művelődés jogát hangoztatva „a román demokrácia vallomását” fejezte ki.⁴⁸ A kolozsvári Napkelet hasábjain pedig a kultúrák egyenjogúságának eszméjét fejtegette: „Önök itt magyarok, akiknek a román államhoz való tartozása is abban nyilvánul, hogy itt saját nemzeti kultúrájukat fogják fejleszteni.” Ehhez az állásfoglaláshoz csatlakozott ugyancsak a Napkeletben az *Idea Europeană* neves szerkesztője, Moțu Rădulescu professzor is.⁴⁹ Avram P. Todor Iorga szabadegyetemen tartott előadásokat a magyar irodalomról, G. Bogdan-Duica egyetemi tanár 1922-ben a *Patria* című lapban írt Petőfi Sándor költészetének jelentőségéről, Iosip Popovici egyetemi tanár önálló könyvet írt ugyancsak Petőfiről, Ion Minulescu költő 1924-ben hivatalos minőségben volt jelen az érmindszenti Ady-ünnepségen, Octavian Goga pedig szinte rendszeres kapcsolatokat tartott fenn a romániai magyar irodalmi élet képviselőivel.⁵⁰

Az irodalmi együttműködés fejlesztésében alapvető szerep jutott annak a műfordítás-irodalomnak, amely mindkét részről bontakozni kezdett 1918 után. Először néhány irodalomtörténeti fontosságú antológia mutatta be magyarul a román költészetet: 1922-ben Keresztúry Sándor *Új román költők*, 1924-ben Fekete Tivadar *Szerelmes kert*, 1925-ben Kiss Piroska *Átültetett virágok*, 1928-ban Bitay Árpád *Műfordítások román költőkből* és Gáldi (Göbl) László *Műfordítások*, 1930-ban Fekete Tivadar *Klasszikus kert* című könyvei. Sorra jelentek meg Al. Vlahuță, Vasile Alecsandri, Panait Istrati, Aron Cotruș és Octavian Goga kötetei, 1934-ben pedig Kibédi Sándor fordításában Eminescu összes versei. Az erdélyi magyar folyóiratok önként vállalt feladat gyanánt tolmácsolták a román irodalmat, az Erdélyi Irodalmi Szemle rendszeresen ismertette a román társadalomtudományi kutatásokat. A kolozsvári magyar színház Eftimiu *Prometheus*, Caragiale *Elvesztett levél*, Mihai Șorbul *Vörös szenvedély*, Valjen Vasilescu *Nem zörög a haraszt*, Lucian Blaga *Zamolxe* és Constantin Rinletz *A hercegnő fürdője* című színdarabját játszotta Janovics Jenő, Kádár Imre és E. Negruțiu fordításában a húszas évek elején. Román részről igyekeztek viszonzni ezeket a fordításokat. 1922-ben Nagyváradon jelent meg Justin Ilieșiu *Laura* című antológiája huszonkét magyar költő hatvannégy versével, 1928-ban pedig Liviu Rebreanu előszavával Ion Lupu szerkesztésében a *Povestitori unguri ardeleni* című válogatás a „Cartea Vremii” nevű

sorozatban az erdélyi magyar elbeszélők műveiből. Az idők során Áprily Lajos, Bartalis János, Bárd Oszkár, Reményik Sándor és Szombati Szabó István versei, Benedek Elek, Kovács Dezső, Ligeti Ernő, Tabéry Géza és Tamási Áron novellái jelentek meg román folyóiratokban, valamint Nyirő József *Isten igájában* című regényének folytatásos közlésére került sor a *Boaba de Grâu* című lapban. 1935-ben adta közre Octavian Goga Madách *Az ember tragédiájának* klasszikus értékű fordítását, a *Tragedia omului*-t. Több román folyóirat: a *Cele trei Crișuri*, a *Gândirea*, a *România Literară*, a *Familia* és a *Gând Românesc* foglalkozott alkalmanként a kisebbségi magyar irodalom helyzetével és eredményeivel.⁵¹

Az erdélyi népek közeledését szolgálták a több nyelven kiadott irodalmi és művelődési folyóiratok: az *Aurora* és a *Cultura* is. Az *Aurora* kétnyelvű: román és magyar folyóirat Nagyváradon jelent meg 1922 decemberétől 1923 júniusáig. Alapítója George Bacaloglu ezredes, a „Societatea Cele Trei Crișuri” elnöke volt. E társaság is jelentékeny szerepet vállalt a román—magyar megbékélés előmozdításában, 1922-es ankétján Bernády György, Karácsonyi János, Ligeti Ernő és Tabéry Géza képviselte a magyar szellemi életet. A társaság magyar tagozatának Benedek Elek lett az elnöke. „Az erdélyi román és magyar íróknak s művészeknek — írta Benedek Elek az *Aurora* 1923. február 15-i számában — egy egyesületben való tömörülése korszakalkotó esemény, s annak üdvös hatása nem marad el. Ez a lépés egészen az én szívem szerint történt.” A társaság gondozásában készült kétnyelvű folyóiratot George A. Petre, Keresztúry Sándor és Salamon László szerkesztette. Az *Aurorának*, sajnos, már csak rövidre szabott élete következtében is, nem sikerült szélesebb köröket mozgósítania.⁵²

A *Cultura* 1924 januárjában indult Kolozsvárott négy nyelven: magyarul, románul, németül és franciául. Főszerkesztője Sextil Pușcariu, a kolozsvári Román Nyelvtudományi Intézet professzora volt, a magyar rovatot Kristóf György, a román Lucian Blaga, a németet Oskar Netoliczka, a brassói Honterus Gimnázium igazgatója, a franciát pedig Yves Auger, a kolozsvári egyetem francia professzora szerkesztette. A folyóirat programja a következőket állapította meg: „Folyóiratunk több román, magyar és német tudós és szépíró közötti megegyezés alapján jött létre, és az a hivatása, hogy összeköttetést teremtsen három legbelső lényegénél fogva különböző, de számos közös nemes érdek révén összekapcsolt etnikai tudat között. (...) Folyóiratunk mint az intellektuális kapcsolatok orgánuma arra törekszik, hogy hű képet adjon hazánk szellemi mozgalmairól, irodalmi, tudományos és művészi életéről. Távól tartva magunkat minden politikai befolyástól, bátrak vagyunk kimondani véleményünket, megőrizve ugyanakkor azt a tárgyilagosságot, amelyre az egymás iránti kölcsönös tisztelet kötelez.” A *Culturának* széles körű tudományos és irodalmi összefogást sikerült megszerveznie. Tanulmányokkal magyar részről Buday Árpád, Karácsonyi János, Kós Károly, Kristóf György, Makkai Sándor, Roska Márton, román részről Nicolae Iorga, Joan Lupaș, Sextil Pușcariu, George Vâlsan, német részről Friedrich Teutsch, Oskar Netoliczka, Egon Hajek, Lutz Korodi jelentkezett.

Műfordításokkal pedig Bitay Árpád, Kiss Ernő, Franyó Zoltán, Kádár Imre és Octavian Goga szerepelt a többi között. A négy nyelvű kolozsvári folyóirat csak néhány hónapig dolgozott, ám e rövid idő alatt is változatos eszközökkel szolgálta a többségi és kisebbségi irodalmak tájékozódását, és széles körben népszerűsítette a kulturális megértés ügyét.⁵³

A marosvécsi Helikon írói és folyóiratuk, az Erdélyi Helikon a kialakult irodalmi hagyományt támogatta, midőn a kulturális kapcsolatok kiépítéséhez fogott. Az 1926-ban rendezett első marosvécsi találkozó határozata is kimondta, hogy fejleszteni kell a magyar—román és a magyar—szász művelődési kapcsolatokat.⁵⁴ E program jegyében kapott meghívást a vécsi várba Emanoil Bucuța, a román Pen klub főtítkára és Heinrich Zillich, a brassói Klingsor című szász folyóirat szerkesztője. A Helikon írói nem politikai kompromisszumnak szánták az együttélő népek kulturális közeledését, őszintén hittek az erdélyi gondolat népeket összebékítő és irodalmakat közös munkára fogó erejében. „Nem lehet erdélyi magyar író az — hangoztatta Kuncz Aladár —, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról (román, szász) nem tud. Életünknek egymásra utaltsága hozza egymás közelébe ezt a három irodalmat, s lehetetlen kikerülni, hogy ezeknek egymásra hatása, egymással való bensőséges érintkezése ne legyen. Elodázhatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.”⁵⁵ Kádár Imre a vegyes lakosságú falvak példájára utalt, midőn az együttélés békés hagyományai mellett tett hitet.⁵⁶ Ligeti Ernő pedig már gyakorlati javaslattal szolgált: magyar és román írókból kötetlen írói munkaközösség létrehozását javasolta, amely időközönként megvitatná a kulturális együttműködés feladatait.⁵⁷

Az első években valóban sokat fejlődtek ezek a kapcsolatok. A Helikon írói 1928. május 12-én Bukarestben tartottak előadóestet, amelyen Bánffy Miklós, Bartalis János, Kádár Imre, Olosz Lajos és Tabéry Géza, valamint Liviu Rebreanu és Nichifor Crainic szerepelt. Bánffy Miklós bevezetőjében az együttműködés mellett nyilatkozott: „Úgy vélem, ebben a szerény írócsoportban általános érvényű eszmény lakozik, s talán egy jelentős tünet is: arra való törekvés, hogy ne azt keressük magunkban, ami megkülönböztetést, meg hasonlást, gyűlöletet kelthet, hanem azt, ami egyesít, ami összeköt és egymásban lel támaszt az önmagáért való művészetre való törekvésben, megteremteni az együttműködés összhangját.”⁵⁸ A közeledés ügyét szolgálta az az eszmecsere is, amely 1928-ban folyt a román Pen klub és az erdélyi magyar írók kapcsolatáról: Nichifor Crainic tett javaslatot arra, hogy a kisebbségi írókat vonják be a román Pen munkájába. Zillich a szász, Kuncz a magyar írók válaszát tomácsolta; örömmel fogadták a közeledést, de arra kérték román író társaikat, hogy foglaljanak állást a kisebbségi jogok érdekében. Crainic válasza, majd Krenner Miklós felszólalása viszont olyan szövetkezést sürgetett, amely nem függ politikai feltételektől. Ez a javaslat azután általános helyeslésre talált, s 1932-ben Bánffy Miklós elnökletével, Berde Mária, Kádár Imre, Makkai Sándor és Dsida Jenő vezető szerepével Ko-

lozsvárrott létrejött a romániai Pen klub magyar tagozata.⁵⁹ E szövetség sajnos nem lett hosszú életű. Ahogy a fasizmus Kelet-Közép-Európában és Romániában megerősödött, az alakuló kapcsolatok felbomlottak. A Helikon eszményei mégis nyomot hagytak a román irodalmi életben; a fiatal nemzedéket tömörítő *Abevedar* című folyóirat erősen rokonszenvezett a transzilvánista ideálokkal.⁶⁰ A személyes kapcsolatok is megmaradtak a magyar és román írók között.

A két irodalom közeledése eredményezte, hogy az Erdélyi Helikon lapjain megnövekedett a román irodalom fordításának és ismertetésének szerepe. A folyóirat olyan román költőket és írókat mutatott be fordítások és tanulmányok révén, mint Vasile Alecsandri, Mihai Eminescu, Ion Luca Caragiale, Ion Creangă, Emil Isac, Tudor Arghezi, George Bacovia, Ion Barbu, Lucian Blaga, Ion Minulescu, Octavian Goga, Ion Pillat, Mihai Beniuc és Zaharia Stancu. A fordítások alatt Dsida Jenő, Kádár Imre, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc, Bardócz Árpád és Fekete Tivadar neve volt olvasható. Az Erdélyi Helikon adott teret József Attila román fordításainak. A költő 1934-ben Zaharia Stancu, Elena Farago, Mihai Codreanu és Nichifor Crainic egy-egy versének átültetésével jelentkezett. (Aron Cotruș, Ion Vinea, Ilarie Voronca és Dávid Densușianu verseit a Korunk számára fordította le.) A román irodalomban való tájékozódást segítette a rendszeres folyóiratszemle is, amelynek során Szemlér Ferenc, Szabó István és Szabédi László hívta fel a figyelmet a román irodalmi élet fejleményeire. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában jelent meg 1932-ben Kádár Imre román népballadaválogatása, *A havas balladái*, majd 1934-ben ugyancsak Kádár Imre fordításában és Bánffy Miklós bevezetőjével öt román színdarab: Caragiale *Az elveszett levél*, Goga *Manole mester*, Eftimiu *Promethus*, Minulescu *A szerelmes próbábábu* és Sadoveanu *A méhely* című művei.

A román szellemi élet is figyelemmel kísérte az erdélyi magyar irodalmat. A fővárosi irodalmi lapokban Ion Chinezu és Mihail Sebastian ismertette a Helikon íróinak munkásságát, az 1935-ös bukaresti könyvhéten sikerrel szerepelt az Erdélyi Szépmíves Céh.⁶¹ Különösen Corneliu Codarcea és Ion Chinezu támogatta a romániai magyar irodalom ügyét. Codarcea baráti kapcsolatban állott Kuncz Aladárral és Áprily Lajossal⁶², Chinezu pedig 1930-ban jelentette meg Kolozsvárrott *Aspecte din literatura maghiară ardeleană* című könyvét, amely az erdélyi magyar irodalom fejlődését és eredményeit mutatta be.⁶³ E vállalkozások azt célozták, hogy a magyar és román kultúra kölcsönösen megismerje egymás értékeit és törekvéseit.

A marosvécsi Helikon első éveiben szoros nézetazonosság és együttműködés alakult ki az erdélyi szász irodalmi élettel is. A szász írók őszinte rokonszenvvel üdvözölték a transzilván eszméket, hiszen ők is ápolni kívánták a történeti Erdély szabadelvű hagyományait. Mint letelepedése óta kisebbségben élő nép, az erdélyi szászok jó politikai érzékkel védelmezte anyanyelvi és kulturális jogait, történelmileg kialakult jellegét. A dualista Magyarországon a nacionalista magyar kormányok ellenfele volt, az 1918-as összeomlás után viszont óvatos politikai

realizmust tanúsított, és az erdélyi nemzetiségek közül elsőnek illeszkedett be az új román állam kereteibe. A hivatalos nagyromán nacionalizmussal szemben azonban önvédelemre szorult, és a hathatósabb védekezés lehetőségét ismerte fel a magyar nemzetiséggel való összefogásban. (A magyar és német nemzetiség tekintélyes erőt jelentett, az 1930-as népszámlálás adatai szerint együttesen Erdély lakosságának 34,23%-át adták.) Az összefogás eszméje a húszas években még annak ellenére is sikereket ért el, hogy a szász közéletben már ekkor is léptek fel mozgalmak, amelyek inkább az elkülönülést hangoztatták. A helikoni írók és a szász irodalom között korán kialakult az összeköttetés. Különösen Áprily Lajos, Kós Károly, Berde Mária és Molter Károly szorgalmazta a szászokkal való összefogást. Berde és Molter mint német szakos tanár jól ismerte az erdélyi német irodalmat, Áprily még Brassóban kötött ismeretséget Ottó Folberthtel, Kós pedig személyes barátságot tartott fenn Adolf Meschendörferrel és Ernst Jekeliusszal, az erdélyi szász irodalom neves képviselőivel.⁶⁴ Az irodalmi együttműködést segítette az is, hogy az 1927-es parlamenti választásokon a Magyar Párt és Hans Ottó Roth Német Néppártja választási szövetséget kötött.

Így került sor arra, hogy a marosvécsi találkozók rendszeresen megjelenjék Heinrich Zillich, a brassói Klingsor szerkesztője és Ottó Maurer író. 1928 júliusában Nagyenyeden találkoztak a két irodalom képviselői, novemberben Kolozsvárott rendeztek Zillich, Folberth, Hermann Kloess, Egon Hajek, Meschendörfer és Erwin Wittstock részvételével szász irodalmi estet, majd 1929 szeptemberében Brassóban magyar estet, amelyen Bánffy Miklós, Berde Mária, Bartalis János, Finta Zoltán, Kacsó Sándor, Kádár Imre, Molter Károly és Szombati-Szabó István tartott felolvasást. Ezeken a találkozókön a szászok is elfogadták a transzilvánista gondolatot.⁶⁵ 1928-ban az Erdélyi Helikon megindulását Ottó Folberth a következő szavakkal köszöntötte: „A mi művészetünk formája a nyelv, s az erdélyi nyelvek alapjukban különböznek egymástól. De éppen ennyire igaz, hogy egész természetelményünk, legfontosabb történelmi tapasztalataink s mai sorsunk közös élménye ugyanabból a forrásból fakad. A sorsközösségből fakadó belső érdekek láncza az, ami bennünket a mélyben összekapcsol.”⁶⁶ Ugyancsak Folberth írta azt a szép tanulmányt, amely a Klingsor 1929-es magyar számát vezette be, s amely az erdélyi öntudat, az egymásra utalt népek szövetsége mellett tett hitvallást.⁶⁷ Zillich, Wittstock, Kloess, Hajek, Meschendörfer és Bernhard Capesius is gyakran fejezte ki versben és prózában a transzilván eszményeket. Rendszeressé váltak a kölcsönös fordítások és bemutatások is. 1926-ban a Pásztortűz szász számában Hajek, Capesius, Zillich, Meschendörfer, Kloess és Folberth verse, Capesius és Zillich elbeszélése, Hans Wühr, Friedrich Müller-Langenthal és Kari Kürt Klein tanulmánya szerepelt.⁶⁸ 1928-ban ugyancsak a Pásztortűz és az Ellenzék adott közre ünnepi számot a szász irodalom alkotásaiból. A Pásztortűzben Capesius és Folberth versei, Wittstock és Zillich novellái, az Ellenzékben Folberth, Kloess, Hajek, Meschendörfer és Zillich versei és elbeszélései jelentek meg.⁶⁹ 1931-ben az Erdélyi Helikonban Zillich verse

(Kosztolányi Dezső fordításában), Wittstock elbeszélése, Folberth, Ernst Jekelius és Misch Orend tanulmánya kapott helyet.⁷⁰

Viszonzásul a Klingsor 1926-ban és 1929-ben adott közre magyar számot, e számok Gyallay Domokos, Molter Károly, Kacsó Sándor és Székely Jenő novelláját, Áprily Lajos, Bartalis János és Reményik Sándor verseit, Rajka László tanulmányát, valamint Zillich és Folberth beszámolóit közölték. A beszámolók az erdélyi magyar folyóiratokat: a Pásztortűzet, az Erdélyi Irodalmi Szemlét, az Erdélyi Helikont és a Korunkat mutatták be a német olvasónak.⁷¹ Az irodalmi közeledést szolgálta, hogy az Erdélyi Helikon rendszeresen tolmácsolta, illetve ismertette a szász írók műveit, és a Szépmíves Céh 1933-ban Kós Károly fordításában *Corona* címmel közreadta Meschendörfer brassói regényét (*Die Stadt im Osten*). A szász regény megjelenését követő eszmecsere az összefogás eszméjét igazolta, a regény transzilvánista mondanivalóját domborította ki.⁷²

A magyar és szász irodalom együttműködése lendületesen kezdődött, a harmincas évek közepén mégis véget ért. A szász szellemi élet vezető gárdája, maga Meschendörfer és Zillich is, valamint a Klingsor című folyóirat a német fasiszmus és a „völkisch” eszmék vonzásába került. Az erdélyi vagy romániai népek összefogása helyett a Harmadik Birodalom felé tájékozódtak, s hamarosan felmondták a kisebbségi szolidaritást. 1933-ban Molter Károly elítélő hangon szólt a Németországban bevezetett barbár intézkedésekről, s rokonszenvvel beszélt a német kultúra antifasiszta képviselőiről. Zillich visszautasította Molter állásfoglalását, az Erdélyi Helikon és a Klingsor között éles vita kezdődött, a szakítás rövidesen elkerülhetetlenné vált. A vita a helikonisták őszinte demokratizmusát bizonyította; Molter Károly, Kós Károly és Tavasz Sándor az emberi méltóságot és a humanista szellemet védelmezték, élesen határolták el a fasiszta fajelmélettől és kultúraellenességtől az erdélyi gondolatot.⁷³ A romániai magyar irodalom a román szellemi élettel továbbra is összeköttetésben maradt, a szász művelődéssel azonban csak a felszabadulás után, már az ötvenes években újultak fel kapcsolatai.

Regionalizmus és európaiság

A három erdélyi nemzet és művelődés szövetségének transzilvánista eszméje regionális irodalom kifejlődését tételezte. Olyan regionális irodalomét, amelynek körében békésen végezheti munkáját az erdélyi magyar, román és szász szellemi élet, s amely közösen vállalja és tartja fenn az erdélyi történelem szabadelvű hagyományait. Az irodalmi regionalizmus egész Európában széles körű szerepet kapott a századforduló után, különösen a két világháború között. Mintha az elmúlt évszázad erősen központosító és egységesítő törekvéseivel szemben újra öntudatra ébredtek volna a tradicionális művelődési és történelmi egységek. Az állami önállóságra törekvő kis nemzetek, az autonóm kulturális fejlődésüket fenntartani igyekvő nemzetiségek, a földrajzi és néprajzi tájegységek művelődési

hagyományai. Sorra léptek fel azok az irodalmi mozgalmak: az ír (gael), a skót, a walesi (kymri), a flamand, a katalán, a provanszál, a baszk, a breton mozgalom, amelyek már szinte elfeledett nemzetiségi vagy regionális kultúrák újólagos kifejlődését szorgalmazták. Valóságos irodalmi mozgalommá szerveződött a kelta vagy a provanszál „újjászületés”. Az angol nyelvet használó ír William Butler Yeats és John Millington Synge, a provanszál Frédéric Mistral, a katalán Victor Catalã és Joan Margall Gorina egész Európában felhívták a figyelmet az újjáéledő regionális irodalmakra.

A népszerű szellemtörténeti irány is a regionális irodalmak elismertetésének kedvezett. A húszas években általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalom elmélete” („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül megkülönböztetni igyekezett a porosz, szász, bajor, sváb, thüringiai, sziléziai, szudéta és más hagyományokat.⁷⁴ A helyi tudat és a „tájirodalom” kialakulását jelezte a német „Heimatchichtung” és a francia „régionalisme” irányzata is. A „Heimatchichtung” a modern törekvéseket támadó irodalmi konzervativizmus mozgalma volt, amely a német vidéki élet ábrázolását és a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célul. A városi kultúra ellen lépett fel, s a romantika „néplélek” mítoszát próbálta új életre kelteni. Írói közül például Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduárd von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a steierországi osztrák regionalizmus híve volt. A „Heimatchichtung” irodalma túlnyomó részben a nagynémet nacionalizmus szövetségese volt, több képviselője később a fasizmus szolgálatába állott. A francia „régionalisme” irányzata is a vidék ábrázolására és a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedett. Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire menti, Henri Queffelec a breton, Charles Ferdinánd Ramuz a svájci és Louis Hémon a kanadai francia regionalizmus képviselője volt. A francia regionalisták közül azonban csupán Giono műveiben jelentek meg erősebben a városellenes és nacionalista ideológia tételei.

Az erdélyi magyar regionalizmus, a német és más mozgalmakkal ellentétben, már eleve elhatárolódott a faji romantikától és az agresszív civilizációellenességtől. A „völkisch” mítoszokat később is határozottan utasította el, e határozottsága következtében szakadt meg kapcsolata az erdélyi szász irodalommal. A transzilván ideológia vezető eszméit a liberális hagyomány védelmének igénye és az együttélő népek testvériségének gondolata szabta meg, az erdélyi magyar regionalizmusnak ezért sohasem „népi” vagy „faji”, mindig kizárólagosan kulturális és történelmi jellege volt. Eszmekörében a szülőföld iránt érzett hűségnek és a kulturális tradíció fenntartásának volt kiemelkedő szerepe. A regionális tudat fejlesztését szorgalmazó írók és publicisták: Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Zágoni István és Kovács László maguk is a történelmi, valamint kulturális fejlődés sajátos menetére és eredményeire hivatkoztak. Kós már a Kiáltó Szóban a történelmi Erdély

regionális önállóságának hagyományára szeretne volna felépíteni a kisebbségi tudatot és közéletet. „Nem szabad elfelejtenie [ti. a román kormánynak], hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudtunk számolni minden helyzettel, tudtunk kormányozni és tudtunk nehéz vereségek után talpra állni.”⁷⁵ A különleges feltételek között alakult erdélyi történelmi és művelődéstörténeti fejlődést kívánta bemutatni *Erdély* című munkájában is. Az erdélyi regionalizmus mellett tett hitet a Napkelet 1920-ban rendezett ankétja⁷⁶ és a Pásztortűz 1922–1923-ban közölt cikksorozata is.⁷⁷ A regionális erdélyi tudat a transzilván ideológia alapvető elve és szerves követelménye lett. A helikonisták mellett részben az erdélyi szász művelődés is elfogadta a regionalizmus gondolatát, sőt a húszas évek végén, midőn az erdélyi román középrétegek éles ellentétbe kerültek a bukaresti bojár-nagyítókések körökkel, s a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt és a Brătianu-féle liberálisok viszonya végleg megromlott, az erdélyi román szellemi élet körében is megjelentek regionális törekvések és nézetek.

A transzilvánisták őszintén hittek a sajátos erdélyi fejlődés és a sajátos erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatchtung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magas rendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Az európai tájékozódás is a történelmi Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Charles Ferdinánd Ramuz, a Vaud kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szeretne volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét.⁷⁸ A kisebbségi lét körülményei között a romániai magyar irodalom már első eszmélésétől fogva európai kitekítésre készült, és az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhat a román irodalommal, s ebben a körben újíthatja meg természetszerű egységét az egyetemes magyar művelődéssel. A húszas évek nemzetiségi életében igen népszerű volt a közép-európai vagy a „páneurópai” gondolat. Mindkét eszme, úgy tetszett, szervesen egészítette ki a transzilván ideológiát. „Erdély — állapította meg Szentimrei Jenő — nemcsak földrajzi, de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Középeurópát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.”⁷⁹ Paál Árpád pedig a *Kiáltó Szó*ban körvonalazott Magyar Nemzeti Szövetség távlatos célját a Duna menti államok együttműködésének, illetve az európai egységesülésnek a szolgálatában jelölte meg: „A Magyar Nemzeti Szövetség (...) maga előtt láthatja a Duna-menti államok gazdasági egységének a

távlatát, s ezen az egységen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulatát.”⁸⁰ Ezeket a vélekedéseket persze a romantikus illúziókon kívül semmi sem támasztotta alá, mégis jelezték a transzilvánista ideológia európai és egyetemesebb távlatát. Ezt a távlatot kívánta megteremteni a marosvécsi írók köre és az Erdélyi Helikon, amelynek programja gyanánt az első szerkesztő, Áprily Lajos az európai igényességet és az egyetemes látóhatár kialakítását jelölte meg: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. (...) Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.”⁸¹

A regionális irodalom eszméje, elsősorban Kuncz Aladárnál, egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a Nyugat mozgalmában indult, a francia irodalom vonzókörében nevelkedett, európai polgárnak hitte magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával, világfiás életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követte. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai őrhelyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen. „Úgy látszik — jelentette ki —, hogy a végsőig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.”⁸² Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális és nemzetiségi irodalmakat, az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte meg sorozatos ismertetésüket.⁸³ E regionális és nemzetiségi irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőendő szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek szolgálatát. „Európa — írta — a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”⁸⁴ Ebben a gondolatban Babits Mihállyal találkozott, aki maga is úgy látta, hogy „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani”.⁸⁵ Kuncz Aladár Erdélyt vallotta hazájának, ugyanakkor az emberi haladás egyetemes érdekei szerint gondolkodott. Szülőföldjét „virtuális Közép-Európának” látta, amely nemzeti és művelődési változatokban bővelkedik, s ezekből a változatokból képes történelmi egységet alakítani.

A regionális, illetve nemzetiségi tudat és az európai szellemiség egységének igénye a magyar és általában a Duna-völgyi kultúrák progresszív hagyományát vitte tovább. A haladó magyar vagy román irodalom alapvető igazság gyanánt hirdette, hogy Kelet-Közép-Európa kis nemzetének az európaiság és az emberi egyetemesség eszméihez kell utat találniok. A szomszédos népek és irodalmak

testvéri találkozását is ezeknek az eszméknek a jegyében képzelte el. A modern magyar irodalomban Ady Endrétől és Babits Mihálytól József Attiláig és Illyés Gyuláig minden igazán jelentékeny alkotó személyiség magyarság és európaiság szerves összhangját akarta megvalósítani. Ennek az összhangnak a kialakításán fáradozott a romániai magyar irodalom is. A Helikon írói olyan nemzetiségi kultúrát kívántak, amelyet az erdélyi élet és az erdélyi hagyomány nevel, szándékaiban és szellemében mégis egyetemes. Szentimrei Jenő állapította meg, hogy az erdélyi magyar művelődésnek „nyugati színvonalú, de idebenn kitermelt” kultúrának kell lennie,⁸⁶ s arra az erdélyi tradícióra hivatkozott, amelynek klasszikus letéteményesei „megtalálták már az útját, hogyan lehet megmaradni művelt európainak anélkül, hogy gyökeres magyarságunkból hajszálnyit is feladnunk kellene”.⁸⁷ Az európai magyarság eszméje szötte át az erdélyi gondolatot.

Az „erdélyi lélek”

A történeti hagyományok gondozásba vétele és a külön erdélyi (regionális) tudat kifejllesztésének vágya vetette fel az „erdélyi lélek” romantikus eszméjét. Többen: Ravasz László, Makkai Sándor, Kristóf György, Kuncz Aladár, Kós Károly és Balázs Ferenc tettek kísérletet arra, hogy a tudós, a publicista és az író eszközeivel írják le az erdélyi magyarság közösségi jellegzetességeit, mintegy nemzetiségi karakterét. A „nemzeti jellem” kutatása a polgári nemzettudat kialakulása: a felvilágosodás óta foglalkoztatta az európai tudományos és művészeti életet. Elsőnek Montesquieu (*De l'esprit des lois*, 1748) és Hume (*Essay of National Character*, 1775) próbálta meghatározni az európai nemzetek jellemét. A német idealista filozófia a történelmi fejlődés magyarázataként használta a „néplélek” fogalmát. Herder (*Kritische Walder*, 1769) szerint az irodalom és művészet történetét a bennük alakot öltő „néplélek” ismeretében lehet megérteni. Hegel azt tanulmányozta, hogy a „világsszellem” milyen egyéni változatokban jelenik meg a különböző nemzetek története során (*Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, 1840.). A 19. század pozitivistá szellemű pszichológiája, elsősorban Herbart és Wundt próbálkozott meg azzal, hogy valóban tudományos alapra helyezze a néplélektani kutatásokat. A 20. századi „nemzetkarakterológia”, amely e kutatások nyomába lépett, már feladta a tudományos módszert, a történetfilozófiai spekulációk és az „életfilozófiák” hatása alá került. Különösen a szellemtörténeti iskola fáradozott azon, hogy meghatározza a különféle nemzetek és regionális népcsoportok jellemét. Dilthey, Troeltsch, Worringer és Nohl mintegy kollektív egyéniséggel ruházta fel az egyes népeket, valamely alapvető közösségi jellemvonás érvényesülését kereste a nemzetek történelmében és művelődésében, s gyakran irodalmi szimbólumokban próbálta megragadni a nemzetek karakterét. A német Keyserling (*Das Spectrun Europas*, 1928) és a spanyol Madariaga (*Inglese, franceses, espanoles*, 1928) a nagy európai nemzetek jellemét próbálta összehasonlítani. A nemzeti karakter meghatározására törekvő irodalom

széles körben hatott, s ezzel együtt hatottak a tudománytalan spekulációk, a tudományos mezbe öltöztetett nemzeti mítoszok is. A magyar szellemi életben is megnőtt a néplélektani és nemzetkarakterológiai elméletek szerepe. Jellemző volt, hogy ezeknek az elméleteknek a háttérében sohasem tudományos anyaggyűjtés és módszeres munka, hanem mindig valamilyen történetfilozófiai és művelődéspolitikai elgondolás rejlett. Ez az elgondolás szabta meg a kidolgozott nemzeti jellemkép természetét. A legnagyobb vitát Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (1934) című könyve váltotta ki, amely a német szellemtörténeti iskola nyomán a „bujdosó” magyarság helyét a terjeszkedő és „vándorló” németiség oldalán jelölte ki. Ez az elmélet könnyen belátható veszéllyel járt; lefegyverzőleg hatott a német imperializmus terjeszkedésével szemben. Lényegében szellemtörténeti alapról indultak ki azok a népi írók is, akik a német orientáció ellenében a magyarság ázsiai származására és kultúrájának keleti kapcsolataira hivatkoztak. Féja Géza, Kodolányi János, Karácsony Sándor és Lükő Gábor az eurázsiai „sztyeppe” kultúrák „határtalanság-élményét” vélték felfedezni a magyar gondolkodásban és irodalomban. A harmadik, mindkettőnél józanabb álláspontot Babits Mihály alakította ki a Nyugat humanista és európai hagyományainak szellemében. *A magyar jellemről* (1939) című tanulmányában nem az etnikai eredetre, hanem a történelmi fejlődésre hivatkozott, és a magyarság történelmi sorsából, valamint kultúrájából vezette le a nemzeti jelleg ismertető jegyeit. Babits a német orientációval és az ázsiai mítosszal egyaránt szembeszállt, a nemzeti hagyomány és karakter alapvető elemének tekintette az egyetemes európai történelemhez és művelődéshez fűződő kapcsolatokat. Tanulmánya a Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* című kötetben jelent meg. Ez a kötet általában a konzervatív reformizmus szellemében vizsgálta a magyar nemzeti jelleget. Babits álláspontjához állt közel Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Dercsényi Dezső és Kodály Zoltán tanulmánya is. A népi írómozgalom balszárnyának magyarságképét Illyés Gyula (*Ki a magyar?* 1939) rajzolta meg. Illyés történelmi és kulturális nézetből foglalkozott a nemzeti jelleg sokat vitatott kérdésével, s nem hanyagolta el a szociológiai elemzést sem.

A transzilvánisták érdeklődése az erdélyi jelleg iránt valójában még a magyarországi nemzetkarakterológiai irodalom virágzása előtt kialakult. A nemzetiségi önérzet kialakítása és a soknemzetiségű romániai társadalomban való elhelyezkedés érdekében kellett fejleszteni a regionális tudatot. Ez a tudat egyelőre romantikus-idealista alakot öltött, mint ahogy maga a transzilvánista ideológia is romantikus és idealista gondolati elemek szövevénye volt. A nemzetiségi önkeresés transzilván útja az erdélyi jelleg, az „erdélyi lélek” feltételezéséhez és kutatásához vezetett. Az „erdélyi lélekkel” foglalkozó írók és közírók egy része nem beszélt különálló erdélyi karakterről, úgy gondolta inkább, hogy az erdélyi történelemben és irodalomban az „eredeti”, „romlatlan” magyar nemzeti jellem van jelen. Az erdélyi történelem jellegzetességét kutatta Makkai Ernő, aki Dilthey és Windelband tanítványaként próbálta leírni Bethlen Gábor

korának „szellemét” (*Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme*, 1913), majd Ravasz László református püspök, aki az „örök magyar lélekkel” azonosította az erdélyi jelleget.⁸⁸ Makkai Sándor, Erdély református püspöke, hasonló módon értelmezte az „erdélyi szellemet”. „Először azt kell határozottan megállapítanunk — jelentette ki —, hogy az erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzeten kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne. (...) Itt az egységes magyar szellemnek egyik megnyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színezték sajátossá.”⁸⁹ Ennek az erdélyi magyar szellemiségnek a történelmi képviselőit Martinuzziban, Bethlen Gáborban, I. Rákóczi Györgyben és Teleki Mihályban, tudományos és irodalmi képviselőit Bethlen Miklósban, Apáczai Csere Jánosban, Bod Péterben, Árva Bethlen Katában, Kőrösi Csoma Sándorban, Bolyai Farkasban, Bolyai Jánosban, Kemény Zsigmondban és Mikó Imrénben találta meg.

A transzilvánisták többsége ezzel szemben az erdélyi magyarság külön lelkiségét és jellegét tételezte, s ennek a külön karakternek a vizsgálata révén igyekezett meghatározni az „erdélyi lélek” fogalmát. Kós Károly, Kuncz Aladár vagy a fiatal nemzedék sorából Balázs Ferenc látták úgy, hogy már csak az erdélyi táj, a különleges hegyvidéki környezet is hatással volt az erdélyi magyarság (általában az erdélyi népek) jellemének és műveltségének alakulására. Ebben az elképzelésben Kuncz esetében Taine „milieu”-elmélete, Kós Károlynál az angol preraphaeliták romantikus művészetszemlélete hatott.⁹⁰ A táj hatásánál lényegesen többet jelentett a történelem meghatározó ereje: a sajátos erdélyi fejlődés, amelynek a transzilván ideológia hívei szerint alapvető szerepe volt a különleges erdélyi magyar szellemiség kialakulásában. Makkai Sándor idézett tanulmánya szerint az erdélyi magyar lélek legfontosabb tulajdonsága az ellentétes erők közötti okos és türelmes egyensúlyozás és az a demokratikus érzés, „amely az emberi jogoknak a szellemi értékek alapján való kiterjesztésében nyilvánkozik meg”. Ennek a demokratikus érzésnek volt történelmi hőse a hajdúknak kiváltságot adományozó Bocskai István és a protestáns lelkészek nemesi jogait biztosító Bethlen Gábor. Az egyensúlyát kereső és szellemi épségét védő hagyományos erdélyi magatartás következménye volt, hogy az erdélyi magyar művelődés nagy alakjai sorra a legnagyobb eszmékért lelkesedtek, s mégis beérték azzal a szűkösebb lehetőséggel, amit számukra a történelem nyitott. „Apáczai — írja Makkai Sándor —, aki a nyugateurópai színvonalú magyar akadémiaért lángol, de csendesen dolgozik a kolozsvári schola nebulói közt; Kőrösi Csoma, aki az őshaza fantomja után fut, de megtört szívvel is lankadatlanul rójjá a tibeti nyelvtan sorait; Bolyai Farkas, aki húsz évszázad matematikusait akarja egy csapásra felülmúlni, de egész odaadással ápolja kertészetét és építi a csempekályhákat a nagyságos uraknak; Kemény Zsigmond, aki államférfiúi becsvágyának romjain hideg művészettel

analizálja a szenvedélyek túlzásaiból kirobbanó végzet tragikumát.” Ők Makkai Sándor szerint az „erdélyi szellem” igazi képviselői és hősei.

Az erdélyi magyar karakter talán legfontosabb eleme, az „erdélyi lélek” kutatói szerint, a reálpolitikus hajlam és a valóság ismerete. Az erdélyi magyarság, érveltek, küzdelmes története során mindig arra kényszerült, hogy számot vessen a valósággal, és ne vágyai szerint igazodjék, hanem önvédelmének politikai szükségszerűsége szerint. Ennek a reálpolitikus hajlamnak volt bizonyítéka a fejedelmi Erdély története, amelynek során akkor virágozhatott a gazdasági és kulturális élet, midőn a politikai vezetés a kor valóságos feltételeihez igazodott. És akkor került mély válságba, a nemzeti pusztulás szélére az ország, midőn a józan reálpolitikát ábrándos kalandok váltották fel. A reálpolitika hagyományai Martinuzzi, Báthori István, Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György személyéhez fűződtek, a sikertelen kalandorkodás példája Báthori Gábor és II. Rákóczi György szerencsétlen politikája volt. Bethlen Gábor, állapította meg Makkai, a „kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája” volt.⁹¹ A reálpolitikus érzék, a türelem és az önmérséklet hagyományos erdélyi tulajdonságait látta Makkai megtestesülni Kemény Zsigmond alakjában is. „Mélységesen komoly lelkiismeret, zordságában is nemes erkölcsi puritánság és szilárdság, a mások hitének tisztelete mellett szentül ápolt vallásosság, előkelő liberalizmus, demokratikus életfelfogás, a szellemi javakat mindig az anyagiak felett magasan értékelő becslés, mindenben az egyetemességre törekvő világnézet, a lehetőségekkel nagy önuralommal számot vető bölcsesség, a legközvetlenebb feladatok iránti hűséges szeretet, íme: a (...) szinte szimbolikusan tündöklő erdélyi értékek, melyeknek Kemény élete, költészete és politikai működése egyaránt hűséges tükre volt.”⁹² A bölcs egyensúlykeresés, a türelmesség, a nyugalom és a valóságismeret voltak azok a tulajdonságok, amelyekben a transzilván ideológia az „erdélyi lelket” megragadni és leírni igyekezett.⁹³

A transzilván ideológia az erdélyi népek, valamint kultúrák közös hagyományainak és történelmi sorsközösségének gondozására vállalkozott. Ebből következett, hogy nemcsak a magyar nemzetiség körében, hanem az erdélyi román és szász népnél is ki szeretne volna mutatni a közös „erdélyi lélek” befolyását. A transzilvánista tanítások szerint a történelmileg kifejlődött erdélyi jelleg nemcsak az erdélyi magyarság, hanem a másik két erdélyi nép szellemi akaratóban és kultúrájában is érvényesült. Az erdélyi gondolat hívei szívesen hasonlították össze az erdélyi nemzetek irodalmát és művészetét, azzal a céllal, hogy kimutassák a bennük munkáló történelmi rokonságot, a mélyen ható összefüggéseket. Kuncz Aladár a nyugati műveltség alapelveinek közös elfogadásában látta ezt a lényegi rokonságot, Apáczai Csere Jánosra, Kőrösi Csoma Sándorra, a „școala ardeleană” íróira (Petru Maiorra, Samuil Micu Kleinre, Gheorghe Șinclaira), Coșbucra, Honterusra és Brukkenthalra hivatkozott.⁹⁴ Kós Károly az erdélyi népművészet és építészet fejlődésének közös vonásaiból vezette le a kulturális rokonság gondolatát: „Ha már most egymás mellett és

egyszerre nézzük, és egymással összehasonlítjuk Erdély képzőművészeti emlékeit, akkor önkénytelenül is meglepő és őszintén meggyőző az az időrendben állandóan és következetesen közeledő rokonság egymástól fajban, származásban, kultúrában merőben különböző népeinek kultúrtermékei között.”⁹⁵

Ebből a gondolatból a közös „erdélyi psziché” feltételezése következett. „Ezer esztendő — fejtette ki Kós ennek a közös pszichének a kialakulását — nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”⁹⁶ Hasonló elveket fejtegetett a svájci példára hivatkozva Albrecht Ferenc, akinek Kós mellett a kalotaszegi néppárt szervezésében volt vezető szerepe.⁹⁷ A „kelet-európai Svájc” eszméje, amelyet még Jászi Oszkár vetett fel és hirdetett, a transzilvánisták regionális tudatában élt tovább.

Az „erdélyi lélek” eszméjét az együttélő népek közül csupán a szászok fogadták el egy időben. Friedrich Müller-Langenthal nagyjából a Helikon íróihoz hasonlóan határozta meg az erdélyi népek közös szellemiségét, midőn a nemzeti sajátosságok védelmének hagyományára és az egymás iránt érzett türelmességre utalt.⁹⁸ Ottó Folbert szerint Erdély „a földrajzi, gazdasági és népi arculatok olyan sokféleségét tükrözi, hogy politikai önállóság nélkül is önmagában zárt és teljes teremtés gyanánt hat”.⁹⁹ A szász írókhoz csatlakozott a román Ion Lemeny, aki a brassói Klingsorban támogatta a nemzeti sajátosságokon felülemelkedő erdélyi szellemiség gondozását.¹⁰⁰ A transzilvánisták szerették volna megnyerni az erdélyi román irodalom egyetértését is a különleges „erdélyi lélek” eszméjének. Ez azonban csak részben sikerült. Nicolae Iorga, a román szellemi élet egyik legnagyobb tekintélye az „erdélyi lélek” vitájában, amelyet a szász Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt kezdeményezett és a Pásztortűz folytatott, elismerte ugyan Erdély különleges hagyományait, végső soron mégis a román kultúra teljes egységére hivatkozott és az ország szellemi egységének kialakítását sürgette. Emellett elismerte annak jogát, hogy a Romániában élő nemzetiségek szorosabb kapcsolatba lépjenek anyanemzetük kultúrájával.¹⁰¹

Az „erdélyi lélek” fogalma, mint általában a szellemtörténeti iskola nemzet-karakterológiai elképzelései, egy idealista és romantikus jellegű történetfilozófia eszmei konstrukciója volt. A transzilvánizmus marxista igényvel fellépő kritikusai, így Aradi Viktor és Gaál Gábor joggal mutattak rá arra, hogy az erdélyi történelem nem mindig mutatta azt a bölcs kiegyensúlyozottságot és kölcsönös türelmességet, amit a transzilvánisták oly gyakran emlegettek. S hogy az „erdélyi lélek” szépen hangzó illúziója nem rejtheti el az erdélyi társadalom feszült szociális és nemzetiségi ellentéteit.¹⁰² Az erdélyi „lelki beállítottság” gondolatát azonban ez a marxista kritika sem utasította el véglegesen, ellenkezőleg, azt sürgette, hogy társadalomtudományi módszerekkel tárják fel ennek a „lelki beállítottságnak” a mibenlétét és sajátosságait. „Az kétségtelen — írta a Korunk cikkírója —, hogy az erdélyi embereknek — legyenek azok románok, magyarok vagy szászok — vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajtában felfedezhetők. Nem lehet ez másképpen az egyforma életfeltételek között élő emberek között. Ezen kívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben, ami mássá teszi őket a nem itt élőkkel szemben. Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejtésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos elmefuttatások az erdélyi lélekről.”¹⁰³

Az erdélyi történelem, az erdélyi élet és művelődés hagyományai, a huszadik század első felében kialakult erdélyi többnemzetiségű társadalom sajátos szerkezete minden bizonnyal befolyásolták az Erdélyben lakó népek, közöttük az erdélyi magyarság szokásait, életvitelét, történelmi tudatát és kultúráját. A nemzeti (nemzetiségi) jelleg fogalmával a marxista szakirodalom is foglalkozik; történelmi és szociológiai vizsgálatok útján határozva meg e sokat vitatott fogalom valóságos értékét, mindig tekintetbe véve a társadalom osztályszerkezetét.¹⁰⁴ A polgári szociológia és szociálpszichológia képviselői: Kardiner, Fromm, Riesman, Lewin és mások is arra törekuszenek, hogy kidolgozzák az etnikai vagy kulturális közösségek kollektív karakterének elméletét. Gáll Ernő a „nemzeti lelkület” fogalmát használja ennek a karakternek a jelölésére, s arra figyelmeztet, hogy a marxista társadalomtudományi kutatásnak nagy gondot kell fordítania — éppen a nemzetiségi tudat vizsgálata során — ezeknek a szociálpszichológiai jelenségeknek a feltárására. „A tudományos megközelítés követelményeinek teszünk tehát eleget — állapítja meg —, ha a honi magyar nemzetiség jellemzésénél, meghatározásánál megvizsgáljuk és tudatosítjuk a több száz éves együttélés, valamint más tényezők hatására kialakult — társadalomlélektanilag észlelhető — vonásokat...”¹⁰⁵ A transzilvánisták idealista eszmeikonstrukciójának ebben az értelemben ugyanúgy valóságos magja volt, mint ahogy az erdélyi gondolat romantikus mítoszában is benne rejlett a történelem valóságos követelménye: a nemzetiségi öntudat és a magyar—román együttélés feltételeinek kialakítása. Az „erdélyi lélek” romantikus eszméje is távlatosabban a politikai realizmust és a nemzetiségi tolerenciát készítette elő.

Kisebbségi humanizmus

Az erdélyi gondolat vonzásában munkálkodó irodalom kettős kötésben élt: egyszerre fordult a nemzetiségi élethez és a nagyvilág szellemi mozgalmához. Regionalizmusát és európaiságát egyformán őszinte hittel vállalta; a szülőföld szűkebb körében érezte otthon magát, azt azonban tudta, hogy az európai élet és művelődés nagy áramlataitól nem szabad elszakadnia. Az „itt és most” parancsa egyformán érvényesült azokban a körökben, amelyeket a nemzetiségi lét valósága vagy az emberi egyetemesség igénye rajzolt a kisebbségi irodalom köré. A nemzetiségi sors vállalása és formálásának vágya szabta meg ennek az irodalomnak közvetlen feladatait. S jóllehet e transzilvánista irodalom a koalíciós egység fenntartása kedvéért vagy a romantikus transzilván illúziók következtében nem mindenben tett eleget ezeknek a feladatoknak, vállalkozásának mégis jelentős erkölcsi hatása és esztétikai eredménye volt. Az erdélyi gondolat irodalmi képviselőit nem kerítette hatalmába a modern művészet elidegenedése. Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Tabéry Géza, Tamási Áron, Kacsó Sándor és társaik mindig tudatában voltak annak, hogy írói megbízatásuk közösségi jellegű, munkásságuknak közösségi értelme van. „Az erdélyi magyar életsors — állapította meg Tabéry Géza — tíz év alatt minden hivatásban, minden mesterségben, minden foglalkozásban felvetette a maga közösségproblémáit, s elkerülhetetlenül gyúrta egybe az egyén életét a kisebb vagy nagyobb kollektívumok közös kérdéseivel. (...) Ami bennünket hús-vér-elevenen érdekelt, nem az irodalom l'art pour l'art szépségeinek elérése volt, hanem azok a kérdőjelek, amik úgy rajzolódtak elénk, mint a kisebbségi nemzet bármely reális foglalkozást űző osztálya elé, vagy azon felül ez osztály kérdésein túl, mint az egész nemzet együttesének problémái.”¹⁰⁶

Az „itt és most” vállalt felelősség fűzte a romániai magyar irodalmat az európai szellemi élethez, az emberi egyetemességhez is. A Helikon írói tudták, hogy széles körű kitekintés és európai tájékozódás nélkül munkásságukat provincializmus fenyegetné, s a regionális irodalom csak akkor érheti el célját, ha ablakot képes nyitni az emberiség humánus értékeire és az emberi kultúra szélesebb köreire. Nem pusztán esztétikai jellegűek voltak ezek a körök.

A Helikon elutasította az öncélú irodalom elvét, a művészet morális és közösségi szerepét hangsúlyozta. Egyetemesebb távlatokat keresve a kor humanista irodalmához fordult erősítő példáért. A humánusot kereste a világ-, a magyar és a román irodalomban is, ezért vonzódott olyan írókhoz, mint Thomas Mann, Romain Rolland, Babits Mihály, Tudor Arghezi és Victor Eftimiu. A humanista irodalom eszménye természetesen megmaradt a polgári liberalizmus keretei között, a húszas évek Európájában azonban ennek nagy súlya és jelentősége volt. Az első világháborút szinte mindenütt nacionalista propaganda, szenvedélyes revansvágy, a nemzeti kisebbségek közép-európai jogfosztása követte. Ebben a korban a romániai magyar polgári humanista irodalom ragaszkodása a népek és

kultúrák együttélésének ésszerű normáihoz nem nélkülözte az erkölcsi erőt. A szerveződő nemzetiségi irodalom regionalizmusának és európaiságának határozott erkölcsi karaktere volt.

Ez az erkölcsi karakter a cselekvő humanizmus eszményében állt. Miként Csehszlovákiában Fábry Zoltán és a Sarlós-mozgalom fiataljai, a helikonisták is részben abban látták a kisebbségi létbe került magyarság időszerű hivatását, hogy szolgálja az együttélő népek testvériségét és alakítsa ki a kelet-közép-európai együttélés új módozatait. A kelet-közép-európai együttélés szolgálatában a Helikon — találkozók és fordítások révén — vállalta az összekötő „híd” szerepét a magyar és román művelődés között. A szükségből csinált erényt: a kisebbségi helyzetet sajátos műhelynek tekintette, amelyben jövő eszmények formálódnak, a kölcsönös türelem, a nemzetek közötti megértés, a kelet-közép-európai testvériség eszményei. „A kisebbségi irodalmakban alakul ki — hirdette Kuncz Aladár — az elkövetkezendő Európa lelke. Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.”¹⁰⁷ Az erdélyi élet, a nemzetiségi lét valósággal modellé vált Kuncz Aladár és társai számára, a szülőföld története és hagyományvilága mintha azokat igazolná, akik kölcsönös toleranciával szeretnék feloldani a szomszéd népek ellentéteit. „Erdély — hangzott Kuncz egyik nyilatkozata — hagyományos kötelessége a kisebbségi érzés föltárása, az európai élhetőség próbája, a megférés fajok, az osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. (...) Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.”¹⁰⁸ Az „erdélyi modell”, ahogy a transzilvánisták képzeletében és írásaiban megjelent, az ellentéteken és elfogultságokon felülemelkedő együttélés alkotó példáját tárta a közvélemény elé. A kisebbségi humánus értelme: ennek az alkotó példának az érvényre juttatása volt. A kisebbségi humánus nem pusztán szép szavakat és nemes ideálokat jelentett, ellenkezőleg, felelősségtudatot és cselekvést, józan politikát és a kölcsönös bizalom kialakításának áldozatos szolgálatát. A Helikon írói persze különbözőképpen értelmezték ezt a szolgálatot: Makkai Sándor az erdélyi magyarság „erkölcsi revíziójától” várta a kisebbségi élet biztos öntudatának és etikájának kialakulását, Kuncz Aladár a nyugat-európai liberális hagyományok szellemében képzelte el az erdélyi és a Duna-völgyi népek találkozását, Kós Károly az erdélyi történelem regionális tradíciójában látta a kisebbségi humánus zálogát, Tamási Áron és Kacsó Sándor a demokratikus fejlődés és a plebejus elkötelezettség eszméihez kötötte a nemzetiségi közéletet. A humánus értékek védelme, a kölcsönös méltányosság és tolerancia, a szomszédos népek közötti összefogás gondolata jelentette eszméik és magatartásuk közös alapját. A Helikon íróit az a felismerés vezérelte, hogy a kisebbségi élet általános válságából az egyetemes emberi haladás irányában keressenek kiutat. „Kisebbségi nép — jelen-

tette ki Kacsó Sándor — csak humanista politikát vallhat magáénak, vagyis olyan világszemléletű politikai irányzatot, amelyben a humánus elvei leginkább érvényesülhetnek. Ezen a síkon találkozhat a világ legnagyobb szellemiségeivel, s oldala mellett érezheti a haladást parancsoló történelmi erőket.”¹⁰⁹

A romániai magyar irodalom, s ezen belül a Helikon gondolkodásában igen nagy szerepet töltött be a kisebbségi humánus eszméje. Társadalmi hatását tekintve korlátozott volt ez a szerep, mint minden humanista ideológiáé, amely mögött nem állt valódi történelmi erő. Gáll Ernő helyesen mutatott rá arra, hogy az „erdélyi gondolatban” rejlő humánus eszme és igény nem pótolhatta a néptömegek tényleges és határozott érdekvédelmét. Nem helyettesíthette azt a hatékony politikai küzdelmet, amely valamennyi haladó erőt egységbe tömörítve nyíltan lépett volna fel a gazdasági, politikai, kulturális, és tegyük hozzá, nemzetiségi elnyomás ellen. Mindez, szögezte le Gáll, mégsem árnyékolhatja be azt az „erkölcsi jelentést”, amely Kuncz Aladár, Kós Károly, Berde Mária, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő, Dsida Jenő, Bartalis János, Molter Károly, Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Tompa László, Benedek Elek, Sipos Domokos, Karácsony Benő és Markovits Rodion írásaiban alakot öltött.¹¹⁰ A romániai magyar irodalom, a helikoni íróközösség történelmi feladatának érezte a kisebbségi humánus képviselőjét, és ennek a feladatvállalásnak nem kevés erkölcsi súlya volt a háború utáni kelet-közép-európai élet mostoha feltételei között.

Jegyzetek

¹Súly alatt a pálma. Kolozsvár, é. n. 104.

²Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon, 1929. 487-492.

³Vö. *Sóni Pál*: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969. 11-13.; Sóni Pál nyilatkozata. = *Huszár Sándor*: Az író asztalánál. Bukarest, 1969. 154.; *Kántor Lajos*—*Láng Gusztáv*: Romániai magyar irodalom 1944–1970. Bukarest, 1973. 11.; *Nagy György*: A kezdeti transzilvánizmusról. Korunk, 1973. 1652-1658.

⁴Vö. Filozófiai Kislexikon. Bp. 1970. 133-136.

⁵Gaál Gábor véleménye erről: „...a mai erdélyi magyar irodalomban az osztálytudatok kifejezései — általában — nem jelentkeznek határozottan. Az erdélyi irodalom keretei között még minden folyik. A tudatok és arcvonalak kialakulása határozatlan és zavaros. Az egymással valójában ellentétben levő tudatok és arcvonalak még együtt dolgoznak. A legtöbb esetben maguk az írók sem tudják, hogy hová tartoznak. Tipikus tünete ez az amorf állapotban levő dolgoknak, de egyszersmind annak az érületbeli gyökértelenségnek is, mely az írók itt általában betölti.” A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai. (1930) = Válogatott írások. I. Szerk. *Sugár Erzsébet*. Bukarest, 1964. 379-386.

⁶„Ezen a vonalon helyezkedik el a mai erdélyi polgár, az egykori hivatalnok dzsentrí s a »felvilágosult« feudális úr.” Uo. 383.

⁷*Czézser Lajos*: Modern transzilvanizmus. Zord Idő, 1920. aug. 1. 609-612.

⁸Vö. Mi az igazi magyar irodalom? A Napkelet körkérdése. Napkelet, 1920. 404-416., 504-508. (Különösen Szentimrei Jenő és Erdélyi Viktor nyilatkozata.)

⁹Kiáltó szó. Kolozsvár, 1921. 3.

¹⁰Az első marosvécsi találkozók állandó tagjai közül Áprily Lajos tanár, Bánffy Miklós nagybirtokos, Bárd Oszkár orvos, Bartalis János kisbirtokos földműves (eredetileg tanár), Berde Mária tanár, Dsida Jenő újságíró, Endre Károly tisztviselő, Gulácsy Irén újságíró, Gyallay Domokos szerkesztő, Hunyady Sándor újságíró, Kacsó Sándor újságíró, Kádár Imre újságíró, Karácsony Benő ügyvéd, Kemény János nagybirtokos, Kós Károly építész-mérnök, szerkesztő, Kovács Dénes tanár, Kuncz Aladár újságíró (eredetileg tanár), Lakatos Imre újságíró, Ligeti Ernő újságíró, Makkai Sándor ref. püspök, Markovits Rodion újságíró, Molter Károly tanár, Nagy Dániel újságíró, Nyirő József újságíró, Olosz Lajos ügyvéd, Reményik Sándor tanár, Sipos Domokos újságíró, Szántó György újságíró (eredetileg festő), Szentimrei Jenő újságíró (eredetileg katonatiszt), Szombati-Szabó István lelkész, Tabéry Géza újságíró, Tamási Áron újságíró, Tompa László újságíró (eredetileg megyei tisztviselő).

¹¹Személyiség és „mi-tudat”. = Tegnap és mai önismeret. Bukarest, 1975. 49-63.

¹²Jegyzetek a transzilvánizmusról. Utunk, 1973. dec. 14.

¹³Az Erdélyi Helikon költői. = Az Erdélyi Helikon költői. 1928–1944. Bukarest, 1973. 7-49.

¹⁴*Bodor András*: Történelemkutatás és időszaki sajtó. = Korunk Évkönyv 1974. Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből. Kolozsvár, 1974.

¹⁵A magyar kisebbség és a történelem Erdélyben. Különlenyomat a Magyar Kisebbség VI. évfolyamából (1927).

¹⁶A kisebbségi történetírás feladatai és módszere. Különlenyomat a Magyar Kisebbség VIII. évfolyamából (1927).

¹⁷*Bíró Vencel*: Középkori Erdély. Városi élet, ipar és kereskedelem. 1923. nov. 11.; *Buday Árpád*: Középkori erdélyi általános műveltség, erkölcs és divat. 1923. dec. 3., dec. 9.; Uő. A középkori Erdély képzőművészete. 1923. dec. 25.; *Rass Károly*: Erdélyi iskoláztatás és tudományosság a középkorban. 1924. jan. 3.; *Bitay Árpád*: Nevezetes magyarok a XIX. századi két román fejedelemségben. 1924. jan. 1.

¹⁸Éjszaki Károly. Ellenzék, 1927. jan. 17., jan. 24.; E. Kovács Gyuláról. 1927. jan. 31., febr. 2., febr. 5., Dr. Purjesz Zsigmond. 1927. febr. 14. stb.

¹⁹*Bíró Vencel*: Az erdélyi alkancellária megalakulása Bécsben. Erdélyi Helikon 1928. 48-54.; Uő: Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmi udvarban. Uo. 217-225.; *Herepei János*: Szenczi Molnár János. Uo. 140-142.; Az erdélyi leányoktatás első nyomai. Uo. 303-309.; *Jancsó Benedek*: Pálffy János feljegyzései kortársairól. Uo. 385-389.; *Zsinka Ferenc*: Teleki Mihály három házassága. Uo. 615-621.; *Imre Sándor*: Bárány Wesselényi Miklós ismeretlen nevelője. Uo. 1930. 389-395. stb.

²⁰*Gyárfás Elemér*: Bethlen Miklós kancellár. Dicsőszentmárton 1924.; *Tavaszy Sándor*: Apáczai Csere János személyisége és világnézete. Kolozsvár, 1925.; *Makkai Sándor*: Egyedül. Kolozsvár, 1929.

²¹Első kiadása Ladihay Vince álnéven jelent meg, második kiadása 1931-ben már Jancsó Benedek neve alatt.

²²Egy biztató levelezés. Magyar Kisebbség, 1925. 41-49. (Br. Bánffy Ferenc 1924. szept. 1-jén írott levele a szerkesztőhöz.) A vitában Krenner Miklós, Dékányi Kálmán, Bíró Vencel és Szentimrei Jenő vett részt. A pályázat nyertese: Király Pál, volt erzsébetvárosi gimnáziumi tanár. A következő pályázati felhívás: Bánffy Miklós gróf

nyolcvanezer lejes pályázatot tűzött ki két kisebb történeti monográfiára. Ellenzék 1926. aug. 2. Nyertesei: Bíró Vencel és Herepei János.

²³Erdély. Kultúrtörténeti vázlat. Kolozsvár, 1929. 69.

²⁴Vö. Erdély népének építőművészetéről. A Ház. 1909. 2., 3. sz.; A régi Kalotaszeg. Bp. 1912.; Nemzeti művészetünk. Erdélyi Szemle, 1920. 9-106. (folytatásosan).

²⁵*Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922.; *Balázs András*: Az Erdélyi Róm. Kath. Státus múltja és jelene. Kolozsvár, 1923.; *Bagosy Bertalan*, *Balázs András*, *Bilinszky Lajos* stb.: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton 1925.; *Révész Imre*: A magyar protestantizmus története. Kolozsvár, 1923.

²⁶Pl. *Bitay Árpád*: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében, 1926; *Uő*: A moldvai magyarság. 1926. *Karácsonyi János*: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. 1927; *Gyárfás Elemér*: A Supplex Libellus Valachorum, 1927; *Rónay Elemér*: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye, 1927; *Teleki Domokos gróf*: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története. 1931. stb.

²⁷*Veress Endre*: Bibliografia Româno—Ungară. I—III. București 1931—1935.; *Uő*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I—XI. București, 1929—1939.; *Bitay Árpád*: A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése. Gyulafehérvár, 1922.

²⁸A pályázat meghirdetése: Ellenzék, 1923. nov. 11. Eredményhirdetés: 1923. dec. 21. Vita a történelmi elbeszélésről: 1924. jan. 20., jan. 27., febr. 10. A második pályázat meghirdetése: 1925. jan. 26. Eredményhirdetés: 1925. aug. 17.

²⁹Gyávák-e az erdélyi írók? (1929) = Válogatott írások. I. Bukarest, 1964. 317-321.

³⁰Levele Tompa Lászlóhoz 1923-ból. Közli: *Kicsi Antal*: Ahogy az író látta saját alkotását. Utunk, 1970. dec. 25.

³¹Vö. *Mályusz Elemér*: Történelmi regények történelem nélkül. Magyar Szemle, 1930. VIII. köt. 3. sz. (Támadás Tabéry Géza ellen.) Válasz: *Kovács László*: Történetíró és regényíró. Erdélyi Helikon, 1930. 342-344.

³²Erdélyi írói. Híd, 1927. 96-100.

³³*Asztalos Miklós*: Az erdélyi tudat kialakulása. = 1925. A Bartha Miklós Társaság Évkönyve. Szerk. *Asztalos Miklós* és *Szász Béla*. Bp. 1925. *Vő*: A transzilvánista gondolat. Különlenyomat az Új Élet 1927. évfolyamából.

³⁴Vö. *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935.

³⁵Történelmi és irodalmi tanulmányok. Bp. 1906. II. 129.

³⁶Szempontok a megírandó „Erdély történeté”-hez. Magyar Kisebbség, 1925.1. 83-86.

³⁷A kisebbségi történetírás feladatai és módszerei. Különlenyomat a Magyar Kisebbség VIII. évfolyamából (1929). *Asztalos erdélyi történetfelfogásáról*. *Gáll Ernő*: Tegnapi és mai önismeret. 125.

³⁸Vö. *Dávid Gyula*: Találkozások. Kolozsvár, 1976. 173-184.

³⁹*Ignotus*: Erdélyi lexikon. Nyugat, 1929. 11. 557-559.

⁴⁰Keleti Újság 1922. ápr. 2. Benedek Elek szerepéről: *Engel Károly*: Benedek Elek és a román nép. Korunk, 1959. II. 1329-1335.

⁴¹*Engel Károly*: Hídverők. Veress Endre és Bitay Árpád emlékezete. Korunk, 1968. 1. 480-488.

⁴²*Dávid Gyula*: A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hetven esztendeje. = A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája.

⁴³György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága. Kolozsvár, 1938.; Nagy András: Feljegyzések Bitay Árpádról. Korunk, 1968. II. 1259–1262.; Dávid: Találkozások. 35-36., 168-172.

⁴⁴Dávid: Találkozások. 36-39.

⁴⁵Méliusz József: Sors és jelkép. Bukarest, 1973. 364.

⁴⁶Kacsó: Virág alatt, iszap fölött. Bukarest, 1971. 373.

⁴⁷Keleti Újság, 1925. 132. sz. Idézi: Jordáky Lajos: Nicolae Iorga. Korunk, 1965. II. 1639–1643.; Vö. Iorga, Nicolae: Az együttélésről. 1925-ben. Engel Károly bevezetőjével. Korunk, 1970. II. 1905–1907.

⁴⁸Osvát Kálmán: Idea Europeană. Zord Idő, 1920. aug. 1. 648-650. (Emil Isac: Egy magyar költőhöz c. írásáról.)

⁴⁹Motu Rădulescu—Emil Isac: A kultúrák közössége. Napkelet, 1920. 46-47.

⁵⁰Bitay Árpád: Magyar—román művelődési kapcsolatok 1919–1924. = Erdélyi Almanach. Szerk. György Lajos. Bp. 1925.; A. P. Todor nyilatkozata = Beke: Tolmács nélkül. 76.; A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1962.

⁵¹Kádár Imre: Erdélyi magyar elbeszélők románul. Erdélyi Helikon, 1928. 479-480.; Bitay: i. m.; Dávid: Találkozások.

⁵²Engel Károly: Hídverők példamutatása. Korunk, 1970. 1. 845-853.; Uő: Mozzanat a két világháború közötti írói szervezkedések történetéből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1971. 51-63.; Izsák József: Az Erdélyi Helikon és a román irodalom. Uo. 1968. 257-267.

⁵³Dávid: Találkozások. 185-198.

⁵⁴Új távlatok nyíltak meg Vécsen az erdélyi irodalom előtt. Ellenzék 1926. júl. 22.; Kemény János nyilatkozata = Beke: Tolmács nélkül. 105.

⁵⁵Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon, 1929. 487-492. Vö. Tavaszy Sándor: Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez. Erdélyi Helikon, 1934. 661-668.

⁵⁶A havas balladá. Kolozsvár, 1932. Bevezető.

⁵⁷Hol kezdődik a román—magyar kulturális közeledés. Erdélyi Helikon, 1931. 663-664.

⁵⁸Ellenzék 1928. máj. 20. (Közölte a Cuvântul című román lap is.) Az est lefolyásáról: A Helikon írói Bukarestben. Ellenzék, 1928. máj. 16.

⁵⁹Crainic, Nichifor: A Pen-klub és a kisebbségi írók. Ellenzék, 1928. okt. 1.; Kuncz Aladár: A Pen-klub és a magyar kisebbségi írók. Erdélyi Helikon, 1928. 427-431.; Berde Mária: Magyar Pen-Club Erdélyben. Erdélyi Helikon, 1932. 438-440.

⁶⁰Vita Zsigmond: Transzilvánizmus a román irodalomban. Erdélyi Helikon, 1934. 73-75.

⁶¹Izsák: i. m. Vö. Ion Chineză: Literatura maghiară de azi din Ardeal. Revista Fundațiilor 1935. 4. sz.; Mihail Sebastian: Erdélyi Helikon. Rampa, 1935. 4. sz.

⁶²Corneliu Codarcea nyilatkozata = Beke: Tolmács nélkül. 51-68.

⁶³Dávid: Találkozások, 173-184.

⁶⁴Kós Károly és Molter Károly nyilatkozata = Beke: Tolmács nélkül. 15-16, 40.

⁶⁵Molter Károly: Szász írók Kolozsvárt. (1928) = Szellemi belháború. Bukarest 1968. 212-214.; Ritoók János: A Klingsor és a hazai magyar irodalom. Korunk, 1971. 11. 1851–1855.; Mikó Imre: Magyar—német irodalmi kapcsolatok Romániában. = Akik előttem jártak. Bukarest, 1976. 220-226.

⁶⁶Szász üdvözlét az Erdélyi Helikonnak. Erdélyi Helikonnak. Erdélyi Helikon, 1928. 66.

⁶⁷Die drei Durchbrücke. Eine Vision der siebenbürgischen Landschaft. Klingsor, 1929. 321-327. (Magyarul: A három áttörés. Erdélyi Helikon, 1931. 343-347.)

⁶⁸1926. júl. 4. 13. sz.

⁶⁹Pásztortűz, 1928. 23. sz.; Ellenzék, 1928. nov. 12.

⁷⁰Erdélyi Helikon 1931. 5. sz.

⁷¹*Folberth, Ottó*: Die siebenbürgische—magyarische Literatur der Gegenwart. Klingsor, 1926. 239-241.; *Zillich, Heinrich*: Die 4. Tagung des Erdélyi Helikon im Schloss Marosvécs. Klingsor, 1929. 357.

⁷²*Makkai Sándor*: Erdélyi sorsok. (1933) = Az élet kérdezett. Bp. 1935. II. 239-254.; *Molter Károly*: Die Stadt im Osten. Erdélyi Helikon, 1932. 204-206.

⁷³*Molter Károly*: A német szellem beháborúja. Erdélyi Helikon, 1933. 9. sz.; *Uő.*: Az elvarázsolt varázsló. Erdélyi Helikon, 1934. 6-7. sz.; *Zillich, Heinrich*: Ungarn und Deutsche. Klingsor 1934. 2. sz.; *Tavaszy Sándor*: Üzenem a Klingsornak. Pásztortűz, 1934. 73.; *Zillich, Heinrich*: Disputa egy üzenet körül. Uo. 1934. 194-195.; *Tavaszy Sándor* válasza. Uo. 195-196.; *Jekelius, Ernst*: Ungarische—Sächsische Literaturbeziehungen in Siebenbürgen. Klingsor, 1935. 8. sz.; *Kós Károly*: A szászok és mi. Erdélyi Helikon, 1935. 617-619. A magyar—szász történelmi és irodalmi kapcsolatok újabb kitűnő összefoglalása: *Ritoók János*: Kettős tükör. A magyar—szász együttműködés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Bukarest, 1979.

⁷⁴*Josef Nadler*: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften (1912–1918). Vö. *Farkas Gyula*: Táj és nemzedék-szemlélet a magyar irodalomban. Minerva, 1931. X. évf. 18-38.

⁷⁵Kiáltó szó. 4.

⁷⁶Mi az igazi magyar irodalom? A Napkelet körkérdése. Napkelet, 1920. 404-416., 504-508. [Bartalis János, dr. Borbély István, Endre Károly, dr. Erdélyi László, Erdélyi Viktor, Halász Gyula, ifj. Halász Gyula (Brassai), Marót Károly, Márki Sándor, Nagy Dániel, Sándor József, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Tompa László, Walter Gyula stb. nyilatkozatait.]

⁷⁷*Kovács László*: Erdélyi irodalom. Pásztortűz, 1922. 11. 135-137. *Albrecht Ferenc*: Erdélyi öntudat. Uo. 321-324.; *Tamási Áron*: Az erdélyi magyar irodalom körül. Uo. 1923. I. 641-642. stb.

⁷⁸Levele Gyergyai Alberthez. Idézi *Dobosy László*: A francia irodalom története. Bp. 1963. II. 286.

⁷⁹Szemponatok a megírandó „Erdély történeté”-hez. Magyar Kisebbség, 1925. I. 83-86.

⁸⁰Kiáltó szó. 47. Vö. *Ligeti Ernő*: A páneurópai mozgalom. Korunk, 1926. 593-605.

⁸¹Az Erdélyi Helikon. Erdélyi Helikon, 1928. 1.

⁸²Tíz év. Erdélyi Helikon, 1928. 2-5.

⁸³E célt szolgálta a „Kisebbségi irodalom — világirodalom” rovat: *A. Escalans*: A mai katalán irodalom. 1930. 599-601.; *A. H.*: A mai flamand irod. nagy alakjai. 1930. 601-602.; *Morik Brin*: Az armorikai Bretagne nemzeti írói. 1930. 689-692.; *Sp.*: A szász egyesületek napjai. 1930. 692-694.; *Vernon Duckworth Baker*: Regionális irodalmi kísérlet Nagybritanniában. 1930. 785-789.; *Szabó Imre*. Zsidó kisebbségi irodalom. 1930. 862-866.; *Wernon Duckworth Baker*: Ír drámaírók. 1931. 76-79.; *Richárd Hinke*: A szudétanémetek mai költészete. 1931. 158-162.; *Reményi József*: Amerikai regionalizmus. 1931. 317-319.; *Bernard Lecache*: Regionalista irodalom és kisebbségek irodalma. 1931. 720-722.

- ⁸⁴Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon, 1929. 487-492.
- ⁸⁵Európaiság és regionalizmus. Erdélyi Helikon, 1930. 3-6.
- ⁸⁶Minden rosszban van valami jó. (1932) = Sablon helyett csillag. Szerk. *Balogh Edgár*. Bukarest, 1968. 159.
- ⁸⁷Magyar európaiság. (1932) = Sablon helyett csillag. 182.
- ⁸⁸Erdélyi lélek. Nagyenyedi Album. Szerk. *Lukinich Imre*. Bp. 1926. 13-24.
- ⁸⁹Az erdélyi szellem. (1925) = Az élet kérdezett. II. 78-84.
- ⁹⁰Vö. *Kuncz Aladár*: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. Nyugat, 1928. 11. 501-508.; *Kós Károly*: Erdély. Kultúrtörténeti vázlat. Kolozsvár, 1929.; *Balázs Ferenc*: Erdélyi magyar irodalom. = Tizenegy fiatal erdélyi író. Kolozsvár, 1923.
- ⁹¹Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. (1929) = Az élet kérdezett. I. 50.
- ⁹²Kemény Zsigmond lelke. (192S) = Az élet kérdezett. II. 54.
- ⁹³Vö. *Kuncz*: i. m.; *Kristóf György*: Transzilvánizmus. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1926. 3-4. sz. 277-334.; *Bartók György*: Erdély lelke irodalmában. Pásztortűz, 1925. 143-145.; *Roska Márton*: Erdély lelke. Uo. 1925. 314-316.; *Imre Sándor*: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. = Nagyenyedi Album. 25-38.
- ⁹⁴Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában.
- ⁹⁵Erdély. 87.
- ⁹⁶Uo. 87-88.
- ⁹⁷„Erdélyben is határozottan beszélhetünk, mint tényről, hogy van a magyar, a román, a szász faj nemzeti öntudatán kívül egy erdélyi öntudat, mely sajátos vonást — oly sajátosat, mint Erdély — ad mindegyik nemzet öntudatának. Ez az öntudat pedig mindhárom nemzetnél ugyanaz és faji egyéniségük különbözősége dacára nemzeti egyéniségük ennyiben — bármely nemzetben meglévő öntudat mértékéig — közös.” Erdélyi öntudat. Pásztortűz, 1922. 321-324. Vö. még: *Kádár Imre*: Erdélyi magyar elbeszélők románul. Erdélyi Helikon, 1928. 479-480.
- ⁹⁸Az erdélyi lélek. Pásztortűz, 1926. 302-304.
- ⁹⁹Az erdélyi kozmosz. Pásztortűz, 1928. 169.
- ¹⁰⁰Persönlicheit Siebenbürgens, Klingsor, 1926. 4. sz.
- ¹⁰¹Az erdélyi lélek. (Ford. *Bitay Árpád*) Pásztortűz, 1927. 97.
- ¹⁰²*Aradi Viktor*: Az „erdélyi gondolat” és az „erdélyi lélek”. Korunk, 1929. 344-351.; Uó: Disputa az „erdélyi lélek” körül. Uo. 603-604.; *Gaál Gábor*: Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme. Uo. 1928. 907-910.
- ¹⁰³*m.*: Erdély egyénisége. Uo. 1926. 476-477.
- ¹⁰⁴*Kon, I. S.*: A nemzeti jelleg problémájához. = Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Szerk. *Huszár Tibor*. Bp. 1974.
- ¹⁰⁵Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság. = Tegnap és mai önismeret.
- ¹⁰⁶Emlékkönyv. Kolozsvár, 1930. 47.
- ¹⁰⁷A Helikonról. Ellenzék, 1927. máj. 2.
- ¹⁰⁸Idézi Molter Károly: A keleti állomáson. Erdélyi Helikon, 1931. 545.
- ¹⁰⁹Kisebbségi jövőnk útja. Erdélyi Magyar Évkönyv. Brassó, 1937.
- ¹¹⁰*Gáll Ernő*: A „kisebbségi humánus”. = A humanizmus viszontagságai. București, 1972. 288-302.